

<p>MBANGU EKA TSALWA RA I VUTOMI HI C.M. LUBISI NA RA XONA HI XIHI? HI D.R. MALULEKE</p> <p>BY</p> <p>TSHAMANO IRENE SHIRILELE</p> <p>RESEARCH DISSERTATION</p> <p>Submission of fulfillment for the degree of</p> <p>Masters in African Languages</p> <p>In the</p> <p>Faculty of Humanities</p> <p>(School of Languages and Communication Studies)</p> <p>At the</p> <p>University of Limpopo</p> <p>Supervisor : Dr O.R. Chauke</p>	<p>Declaration</p> <p>I declare that Mbangu eka tsalwa ra I Vutomi hi C.M. Lubisi na ra Xona hi Xihi? hi D.R. Maluleke hereby submitted to the University of Limpopo, for degree of Masters of Arts in African Languages studies has not previously been submitted by me for a Degree at this or any other university; that it is my work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.</p> <p>T.I Shirilele (Mrs) INITIALS AND SURNAME</p> <p>2011 Year</p> <p>..... Signature</p>
--	---

DEDICATION

I dedicate this study to my glorious God Almighty, to whom I owe my existence. I also dedicate this study to my parents, my mother Hilda Tshinakaho Motenda Mbelengwa and my late father, Moses Nesengani.

Not forgetting my family, my husband Macrae Themba and my four children, Rirhandzu, Vongani, Fumani and Wisani. I also want to dedicate it to my aunt, the late Mrs V.M. Miyeni, without whom my formal education would not have been possible.

I would also like to extend my dedication to my grandchild, Xihlala Valencia Mabunda in the hope of this scripture being a motivation in future.

For this all would not be possible without you.

ACKNOWLEDGEMENT

I would like to acknowledge my supervisor Dr O.R. Chauke, for being my mentor and for inspiring me; my cousin Dr R.T. Lebese for all the help and support she gave me; Florence Motupa who spent her sleepless nights typing this dissertation for me and my former student Glen Ngoveni for acting as a runner between my colleagues and I.

Abstract

This study is to conduct a detailed study of milieu in a number of Xitsonga novels in **I Vutomi** by **Lubis CM** and **Xona hi Xihi?** by **DR Maluleke**. This study also emphasizes on how the characters are depicted in **rural areas** and **urban places**. **Lubisi** and **Maluleke** are able to enlighten the community about the importance of establishing the distinct relationship between space and time.

The first chapter is a general introduction that outlines and provides background of the study.

Milieu as well as its manifestation in **I Vutomi** and **Xona hi Xihi?** is discussed in the second chapter.

The third chapter deals with characterization.

In the fourth chapter, the main theme of the novels is critically examined.

The fifth chapter is a brief overview of the first four chapters. It also summarizes the findings of the research and provides recommendations.

NONGONOKO WA VUNDZENI

XIYENGE	VUXOKOXOKO BYA VUNDZENI	PHEJI
1.1.	Manghenelo	1
1.2.	Xitatimendhe xa xiphiqo	3
1.3.	Xikongomelo xa ndzavisiso	6
1.4.	Nkoka wa ndzavisiso	6
1.5.	Maendlelo	7
1.6.	Mitirho leyi endliweke	8
1.6.1.	Nkuzana K.J. (1966)	8
1.6.2.	Msimeki B.E. (1998)	8
1.6.3.	Chauke M.T. (1998)	9
1.6.4.	Chauke O.R. (1998)	9
1.6.5.	Machete H.A. (2001)	9
1.6.6.	Maswanganyi T.B. (2009)	9
1.7.	Ku dlayiseta	10
2.1.	Manghenelo	11
2.2.	Mbangu	11
3.1.	Vumunhuhati	35
3.1.1.	Davula	38
3.1.2.	Dlayani "Killer" Muhundzisi	40
3.1.3.	Hlomani Matlharini	41
3.1.4.	Dave Matome Sekhukhune	43
3.1.5.	Jordaan	45
3.1.6.	Gwavula	48
3.1.7.	Moloto	49
4.	Nkongomelo	55
5.	Mahetelelo	70
5.1.	Nkatsakanyo wa ndzima ya 1 ku fika eka ndzima ya 4	70

XIYENGE	VUXOKOXOKO BYA VUNDZENI	PHEJI
5.1.1.	Ndzima ya 1	70
5.1.2.	Ndzima ya 2	70
5.1.3.	Ndzima ya 3	71
5.1.4.	Ndzima ya 4	72
6.	Ku dlayiseta	73
7.	Matsalwa lama tirhisiweke	74
7.1.	Matsalwa lama xopaxopiweke	74
7.2.	Matsalwa man'wana lama tirhisiweke	74

NDZIMA YA 1

1.1. *Manghenelo*

Mbangu eka matsalwa wu tirha ntirho wa nkoka swinene. Leswi swi seketeriwa hi Abrams (1993:192) loko a ku:

... the overall setting of a narrative or dramatic work depends largely on the general locale, historical time, and social circumstances in which its action occur.

Mbangu i ndhawu laha timhaka kumbe hungu ro karhi ri humelelaka kona. Marivate (1984:34) u hlamusela mbangu hi ndlela leyi:

The setting of a story in the general locale and historical time in which the action of the story occurs. In short, "where" and "when" of the story, pace refers to the symbolic connotation of the milieu.

Ku ya hi Marivate mbangu i ndhawu leyi timhaka kumbe hungu ra tsalwa ri humelelaka kona. Nkarhi na ndhawu i swa nkoka eku humeleriseni ka hungu ra tsalwa. Fowler na Fowler (1992:1164) va hlamusela mbangu hi ndlela leyi:

... a continuous unlimited area or expanse which may or may not contain objects, is an interval of time ... an empty area.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku mbangu hilaha timhaka to karhi ti humeleshaka kona. Chauke (1998:41) u hlamusela vonelo ra yena ra mbangu hi ku vula leswi:

... Milieu is the physical, temporal and social environment of the story, space is the "meaning" or interpretation of these aspects. Milieu and space, must, therefore, correlate with the events and characters of the story.

Chauke u kombisa mbangu ku ri ndhawu leyi timhaka ti humeleshaka eka yona. Loko a ya emahlweni u kombisa leswaku ku fanele ku ri na ku fambelana exikarhi ka ndhawu leyi timhaka ti humeleshaka eka yona na swimunhuhatwa leswaku hungu ri ta twala, ri tsakisa na ku khorwisa. Leswi swi seketeriwa hi Heese na Lawton (1988:139) loko va ku:

... although the milieu or background against which the events in the novel take place is also important, sociological implications and symbolic milieu must be taken into account. It must include location, customs, economic level, religion, politics and moral assumptions.

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla swi le rivaleni leswaku tsalwa ri va ri helerile loko mbangu wu paluxiwile no humeseriwa erivaleni hi ndlela leyi khorwisaka. I swa nkoka eka tsalwa rin'wana na rin'wana leswaku ku va ni ku fambelana eka mbangu, swimunhuhatwa xikan'we na hungu.

1.2. *Xitatimende xa xiphiso*

Eka Xitsonga mindzavisiso yo tala ya matsalwa yi endliwile, kambe swidyondzeki leswi a swi kongomisa ngopfu eka vumunhuhati na mapaluxelo ya mutsari ya ririmi. Yin'wana ya mindzavisiso leyi endliweke eka Xitsonga i ya ririmi.

Ndzavisiso lowu wu ta kongomisa ngopfu eka mbangu ku nga **“Milieu”** kumbe **“Setting”** hi Xinghezi. Mbangu i wa nkoka swinene eka tsalwa ku pfuneta ku paluxa ni ku humelerisa hungu eka vahlayi. Eka Xitsonga ku hava ndzavisiso lowu nga endliwa wa mbangu. A swi olovi ku twisisa hungu leri nga hava ndhawu laha hungu kumbe timhaka ti humelelaka kona. Show (1972:249) u kombisa ku anama ka nhlokomhaka ya mbangu loko a ku:

Milieu means the environment or surrounding of anything. The term is usually applicable in the locale or in which the action takes place.

Mbangu i ndhawu kumbe xiyimo laha hungu kumbe xitori xi humelelaka kona. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna vahlayi hi vutivi lebyi faneleke byo vona xiyimo kumbe ndhawu laha mhakankulu kumbe xitori xi humelelaka kona. Tsalwa kumbe xitori lexi pfumalaka mbangu xa tsana.

Ndzavisiso lowu wu ta kombisa hi vuenti nkoka wa mbangu eka matsalwa ya ***I Vutomi*** hi C.M. Lubisi na ***Xona hi Xihi?*** hi D.R. Maluleke. Eka ***Xona hi Xihi?*** mutsari u ri:

*Movha wu njirimuka wu ya siya Billy eka thepe ya
ka Borchers.*

Muhlayi a nga va na xiphiko lexikulu loko a nga swi tivi leswaku Borchers hi le matikoxikaya. Hikwalaho ka xiphiko lexi muhlayi a nga tsandzeka ku twisisa tsalwa leri na ku tiva laha timhaka ti humelelaka kona.

Eka tsalwa ra ***I Vutomi***, Lubisi u kombisa Davula a ri endleleni yo ya eSongeni a suka eMagoebaskloof. Loko muhlayi a nga twisisi nkarhi na mpfhuka lowu nga kona a nga huhula. Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla hi swona swi nga susumeta leswaku ku endliwa ndzavisiso lowu hi xikongomelo xo dyondzisa vahlayi hi nkoka wa mbangu.

Hi hlawurile nhLokomhaka leyi ya Nkoka wa mbangu eka matsalwa ya ***I Vutomi*** hi C.M. Lubisi na ***Xona hi Xihini?*** hi D.R. Maluleke hileswi mimbangu ya matsalwa lama yi nga ya ntiyiso na ku khorwisa. Loko vatsari va tirhisa mbangu kumbe ndhawu va tala ku hlawula xiyimo lexi fambelanaka swinene ni hungu kumbe xitori lexi va tsalaka ha xona. Lubisi u vulavula hi mbangu wa le mapurasini, ematikoxikaya na le xikolweni. Maluleke yena u vulavula hi mbangu wa le matikoxikaya na le madorobeni.

Vahlayi va va na swiphiko leswikulu loko swi ta eka ku fambelanisa ndhavuko ni vanhu va kona, swi tano ni le ka ku twisisa marito ya ndhavuko. Xikombiso, Lubisi u vulavula hi ***“Xihiman’wingi”***. Vahlayi vo tala a va swi tivi leswaku i xitanga. Lubisi u tirhisa tihomu, timbuti, ntlhambi wa tinyimpfu, golonyi ya tidonki ku kombisa muxaka wa mbangu lowu timhaka ti humelelaka eka wona. Mbangu lowu swi le rivaleni leswaku i wa le purasini kumbe ematikoxikaya. Hi le tlhelo, Maluleke u paluxa mbangu wa vanhu lava va tirhisaka tibazi, mimovha na switimela. U ya emahlweni a tirhisa miako yo leha, tindlu ta manyunyu na tikereke.

Swi le rivaleni leswaku mbangu lowu i wa le madorobeni. Loko Maluleke a ya emahlweni u vulavula hi ndhawu kumbe yindlu leyi a yi rhurherile Simon leswaku a yi ri ni marhoda. Mutsari u ri:

Yindlu leyi a yi rhurherile Simon eka yona a ku ri nkarhinyana yi nga sindziwi hikwalaho ka mphesamphesa wa nkosi (p.38).

Marito lama ma seketeriwa hi mbangu wa le ka **I Vutomi**. Mutsari u ri

Etlhelo ka xihiman'wingi, ehenhla ka ribye, a ku tshamile mufana, a a tlhandlekile mavoko ehenhla ka matsolo, ma hingakanya matsolo, nhloko ya yena yi celeriwile emavokweni, a langutile ehansi. (p.172).

Mbangu lowu wu veka muhlayi eka xiyimo xa kahle xo twisisa ku xaniseka ka mufana loyi na laha timhaka ti humelelaka kona. Maluleke eka **Xona hi Xihi?** u kombisa mbangu wa le madorobeni hi ndlela leyi:

Billy u xiye leswaku lava va la xilungwini, vunyingi bya vona va tshama etindlwini to vonaka, to nyawula, ku fika eka mimovha ya manyunyu (p.8).

Hambileswi swidyondzeki swo tala swi nga endla mindzavisiso yo tala ya Xitsonga, xiphemu lexi xa ha kayivela swinene. Hikwalaho i swa nkoka leswaku ndzavisiso wa muxaka lowu wu endliwa. Ndzavisiso wa muxaka lowu i wa nkoka swinene hikuva wu fuwisa vahlayi hi vutivi bya swa mbangu.

1.3. Xikongomelo xa ndzavisiso

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa hi vuenti mbangu eka matsalwa ya Xitsonga. Ntshikelelo wa ndlela leyi vatsari va nga ringeta ha yona ku hlamusela mbangu na ndlela leyi swimunhuhatwa swi paluxaka mbangu wa le madorobeni kumbe ematikoxikaya.

Xikongomelo xin'wana i xa ndlela leyi vahlayi va twisisaka tsalwa ha yona hikwalaho ka ndlela leyi mbangu wu nga andlariwa ha yona. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku fuwisa vahlayi hi vutivi bya mitlimbo ya swimunhuhatwa ni ku twisisa mbangu wa laha timhaka ti humeleshaka kona.

1.4. Nkoka wa ndzavisiso

Nkoka wa ndzavisiso lowu ku ta va leswi landzelaka:

- Leswi mbangu wa le matikoxikaya wu nga ta paluxisiwa xiswona eka matsalwa lama.
- Ku kombisa leswaku hi byihi vuxaka bya mbangu ni swihumuhatwa eka matsalwa lama.
- Ku kombisa leswaku hi byihi vuxaka bya mbangu ni mavulavulelo ya swimunhuhatwa.
- Ku kombisa vuxaka exikarhi ka mbangu ni ambalelo ra swimunhuhatwa.

1.5. Maendlelo

Maendlelo eka ndzavisiso lowu i yaku xopaxopa matsalwa lama hlawuriweke. Hi ta tirhisa leswi hi Xinghezi ku nga **Textual Analysis** kumbe **Content Analysis**. McKee (2003:1) u hlamusela theme ra **Textual Analysis** hi ndlela leyi:

... a way for researcher to gather information about how other human beings make sense of the world.

Marito ya McKee ya vula leswaku maendlelo lama i yaku xopaxopa matsalwa lama hlawuriweke. Loko McKee a ya emahlweni u kombisa leswi humelelaka loko ku tirhisiwa maendlelo lawa hi ku vula leswi:

When we perform textual analysis on a text, we make an educated guess at some of the most likely interpretations that might be made of that text.

McKee (op cit. 1) loko a ya emahlweni u kombisa nkoka wa maendlelo lawa loko a ku:

... a data gathering process for these researchers who want to understand the way in which members of various cultures and subcultures make sense of who they are.

Loko hi katsakanya hi nga vula leswaku lawa i maendlelo lawa ku xopaxopiwaka timhaka to karhi hi mahanyelo ya vanhu va tinxaka to hambana. Eka ndzavisiso lowu ku ta xopaxopiwa mbangu wa matsalwa lama nga hlawuriwa na ndlela leyi wu pfunetaka ha yona ku paluxa mikongomelo ya matsalwa lama kumbe vumunhu bya swimunhuhatwa swa matsalwa lama.

1.6. Mitirho leyi endliweke

Eka ndzavisiso lowu i swa nkoka ku kombisa mitirho yin'wana leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana ehenhla ka nhlokomhaka leyi. Leswi swi ta pfuna ku paluxa timhaka tintshwa na ku siva mavangwa lama siyiweke hi valavisisi van'wana.

1.6.1. Nkuzana K.J. (1966)

Nkuzana u endlile ndzavisiso wa yena wa vudokodela hi nhlokomhaka leyi nge ***A Critical Assessment of B.K.M. Mtombeni's creative works.*** Nkuzana u kombisa mikongomelo yo hambana leyi Mtombeni a tsaleke ha yona hi ku kombisa vutivi bya ntivomarito. Ririmi (ra patironi) leri tirhisiweke hi Mtombeni a ri ri ro lulamisiwa hi ndlela yo xonga swinene.

Mbangu wu kombisiwile hi ndlela yo angarhela eka ndzavisiso lowu. Mtombeni u paluxile mbangu hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene, kambe a ku xopaxopiwanga nchumu hi vuenti.

1.6.2. Msimeki B.E. (1998)

Msimeki u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Masitasi hi ***Characterisation in Murhandziwani*** na ***Manyunyu ya Xitsotso.*** Mulavisisi u kuma ku hambana exikarhi ka mamunhuhatelo ya matsalwa lamambirhi. Eka ndzavisiso lowu timhaka ta mbangu a ti khumbiwangi.

1.6.3. Chauke M.T. (1998)

Chauke u lavisisile hi nhlokomhaka ya **Some Narratological features of the Novels of F.A. Thuketana** eka dyondzo ya yena ya Masitasi. Ndzavisiso wa Chauke wu kongoma mhaka ya nkarhi eka matsalwa ya Thuketana. Chauke u kombisa ni ndlela leyi hungu ra matsalwa ya Thuketana ri lukiweke ha yona. Ndzavisiso wa Chauke wu khumba matsalwa ya **Xisomisana** (1967), **N'waninginingi maka tindleve** (1981) na **Ndzi ngo tinciki** (1987). Eka ndzavisiso lowu timhaka ta mbangu a ti khumbiwanga hi vuenti.

1.6.4. Chauke O.R. (1998)

Chauke u lavisisile hi nhlokomhaka ya **The Novels of M.J. Maluleke**. Ndzavisiso lowu wa Chauke wu kombisa ku ya emahlweni ka matsalwa ya Xitsonga na ku paluxiwa ka ntiyiso wa vutomi. Mhaka ya mbangu a yi khumbiwanga hi vuenti. Chauke u khumbile ngopfu vumunhuhati na mikongomelo ya matsalwa ya **N'wana wa Tinhlalu** (1982) na **Hi ya Kwihhi?** (1985).

1.6.5. Machete H.A. (2001)

Ndzavisiso wa Machete i wa **Dyondzo ya tin'wana ta Tinovhele ta Xitsonga 1938 – 1998**. Machete u lavisisile hi ntivoririmi, matirhiselo ya swivuriso, swivulavulelo ni maencisi. Ndzavisiso wa Machete a wu khumbanga nchumu hi mbangu na vumunhuhati.

1.6.6. Maswanganyi T.B. (2009)

Maswanganyi u lavisisile hi **Hakelo ya Swiendlo eka tsalwa ra N'waninginingi ma ka tindleve** hi F.A. Thuketana. Maswanganyi u xopaxopile vumunhuhati na nkongomelo. Eka ndzavisiso lowu Maswanganyi a nga khumbanga nchumu hi mbangu.

1.7. *Ku dlayiseta*

Ku va mbangu wu nga khumbiwangi eka mindzavisiso leyi nga laha henhla, swi nyika matimba leswaku ndzavisiso lowu wu endliwa hi xikongomelo xo siva vangwa leri ra ha pfulekeke.

NDZIMA YA 2

2.1. *Manghenelo*

Tani hileswi ndzavisiso wa xitsalwana lexi ku nga ku vona ni ku kumisisa leswaku mbangu wu tirhisiwa njhani eka matsalwa yo hambanahambana ya Xitsonga, hi vonile swi fanerile leswaku hi rhanga hi ku nyika tinhlamuselo ta matheme yo tanihi mbangu, vumunhuhati na nkongomelo.

2.2. *Mbangu (Milieu)*

Mbangu eka novhele ku vuriwa ndhawu ni nkarhi lowu xitori xi humeleleke ha wona. Ndhawu ni nkarhi swi fanele ku va swi yelana ni timhaka leti humeleleke hikuva hi swona swi tisaka moya wa hungu hinkwaro. Abrams (1993:192) u seketela mhaka leyi hi ku hlamusela mbangu hi ndlela leyi:

The overall setting of a narrative or dramatic work is the general locale, historical time and social circumstances in which its action occurs. The setting of a single episode or scene within a work is the particular physical location in which it takes place.

Ku ya hi nhlamuselo ya Abrams mbangu eka yena wu tikomba ngopfu eka tindhawu leti vanhu va hanyaka kumbe ku tshama eka tona, ti nga va ti ri tindhawu ta khale kumbe mahanyelo ya swimunhuhatwa ya siku rin'wana ni rin'wana. Marivate (1984:34) yena u nyika nhlamuselo ya mbangu hi ndlela leyi:

Is the setting of a story as the general locale and the historical time in which the action of the story occurs.

Hills (1987:158) u seketela Marivate loko a hlamusela mbangu hi ku vula leswi:

The milieu of a story is often described as the element of place or location in fiction ...locale was the old fashioned for it.

Hills (op cit:2) u yisa emahlweni nhlamuselo ya yena hi ku tlhela a vula a ku:

Milieu implies location in time, time of the day as well historical time.

Tinhlamuselo hinkwato ta swidyondzeki leswi nga laha henhla ti hi kombisa swinenenene leswaku mbangu i tindhawu hinkwato laha timhaka ti humelelaka kona ku ya hi ku hambana ka mikarhi leyi ti humeleleke ha yona. Hi nga vula leswaku i misava leyi swimunhuhatwa swi fanelaka ku tikomba swi ri eku fambeni no hanya eka yona. Mikarhi leyi ku vulavuriwaka ha yona yi nga va ya nkarhi wa sweswi kumbe swi humelele eka nkarhi lowu nga hundza wa khale ka malembe. Ku ya hi matsalwa man'wana tindhawu laha vanhu va tshamaka kumbe ku famba eka tona ti ni mikucetelo yo hambana leyi nga yona yi nga vanga ku tumbuluxiwa ka matsalwa.

Fowler and Fowler (1992:1109) vona va nyika nhlamuselo wa mbangu hi ndlela leyi:

One's environment or social surrounding ... the position or manner in which a thing is set, the immediate surrounding or any object regarded as its framework, the place and time as well as scenery.

Show (1972:240) u vula leswaku mbangu wu nga hlamuseriwa hi ndlela leyi:

... the environment or surrounding of anything

Ku ya hi leswi vuriweke laha henhla va ha tshikelela mhaka ya leswaku mbangu wo va ndhawu laha swilo, timhaka kumbe xitori xi humelelaka eka yona .

Chauke(1998:41) yena u vula leswi mayelana na mbangu :

While milieu is the physical temporal and social environment of the story, space is the meaning or interpretation of these aspects.

Ku ya hi leswi vuriwaka hi Chauke loko a ku mbangu wu nga tekiwa wu ri ndhawu laha xitori xi ngo humelela swa nkarhinyana. Hambi swi ri swa nkarhinyana, mahumelelo ya kona ya fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku lava ku vumbiwa swimunhuhatwa. Tinhlamuselo leti ti hi komba swinene leswaku nkarhi na wona wu ni nkoka eka ku humelerisa mbangu wa xitori xo karhi. Manyusa (2003) u seketela mhaka ya Chauke hi ku tshaha Cuddon (1979:620) hi ndlela leyi:

*Milieu is the where and when of the story or play,
the locale ...*

Chauke na Manyusa va tlhela va yisa emahlweni hi ku vula leswaku mbangu wu nga tekiwa wu ri vuxakahati bya miehleketo byo kota ku vumba swifaniso leswi nga ta endla leswaku muhlayi a kota ku twisisa leswi mutsari a ringetaka ku hlamusela swona hi hungu ra yena. Robert (1977:123) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

*Milieu refers to the intellectual and artistic action
prevailing at the time of a particular writer.*

Robert u vula leswaku mbangu wu ya hi leswi mutsari a swi ehleketisaka xiswona ni swiendlo swa yena hi nkarhi lowu a nga tsala tsalwa ra yena ha wona. Heese na Lawton (1985:139) vona va hlamusela mbangu hi ndlela leyi:

*Although the milieu or background against which
the event in the novel take places is also important
sociological implication and symbolic milieu must
be taken into account.*

Hi ku vona ka Heese na Lawton ndhawu, mikhuva, vukhongereri bya vanhu, tipolitiki na swilo hinkwaswo leswi humeleshaka swi fanele ku tekiwa swi ri ni nkoka eka ku humelerisa nhlamuselo ya xitori ehandle. Vahlayi hi vukhongereri bya munhu wo karhi va fanele ku vona masungulo hambu ya ri mahetelelo ya xitori xexo kun'we ni ku vona ndhawu laha swi humeleshaka kona. Hi vumunhu lebyi u kota na ku vona leswi nga humeleshaka ximunhuhata xexo eka nkarhi lowu taka.

Tinhlamuselo hinkwato leti nga laha henhla ku ya hi swidyondzeki swo hambanahambana ti paluxa mbangu yi ri ndhawu ni nkarhi lowu xitori xi humelelaka ha wona, lowu fanelaka kumbe ku fambelana ni nkarhi wa kona.

Eka nxopaxopo wa mbangu hi ta ringeta ku kombisa mimbangu leyi kumekaka eka matsalwa ya Lubisi ya **I VUTOMI** na Maluleke eka **XONA HI XIHI?** Eka matsalwa lawa hi ta langutisisa swinene tindhawu hinkwato leti vatsari va ti tirhiseke ku humelerisa switori swa vona, hi langutisa ni leswaku swa tshembisa swilo swa kona ke?

Eka tsalwa ra **I VUTOMI** mutsari u hi kombisa leswaku ndhawu leyi xitori xa yena a xi humelela kona a ku ri ematikoxikaya laha a ku hanyiwa xintu. U tlhela a hi kombisa ni mahanyelo ya xilungu ni leswi emapurasini valungu a va khomisa xiswona munhu wantima ni mahanyelo ya le swikolweni. Mutsari u sungula tsalwa ra yena hi ku hi kombisa vusiwana lebyi a byi ri na Davula, xifanyetana lexi a xi fele hi manana xi nga si mila ni meno, xi tlhela xi nga tivi ni tata wa xona, xi fanele ku sala xi hlayisiwa hi malume wa xona.

Davula hi ku pfumala swa le mandleni u boheke ku tshika xikolo eka ntangha ntlhanu a ya tirha emapurasini eMagoebaskloof. Mutsari u tlhela a hi kombisa nhlupheko wa Davula endzhaku ka ku lahla homu ya mulungu, laha a bohekeke ku famba a yi lava. Tindhawu laha a xi famba kona a ti chavisa swinene naswona a ti nga fanelanga ku famba hi n'wana wa munhu a ri yexe. Hi twa loko mutsari a kombisa ku nonoheriwa ka xifanyetana loko xi ri karhi famba hi ku vula leswi:

*Xifanyetana lexi a xi chochovela emakocokocweni,
emakhwatini yo yimisa ni misisi ekusuhi ni riwa.
(1998:1)*

Mutsari u tirhisa rito ra **“emakococweni”** ku kombisa leswaku a ku ri endzenindzeni ka nhova laha ku nga hava ni ku vonakala, ko chavisa xikan’we no tsandzekisa na munhu ku vona xa n’wachumu. Mutsari u tlhela a tshikelela hi ku kombisa riwa lero enta swinene ro yimisa ni misisi. Lubisi u ya emahlweni ni ku komba nhlupheko wa le mapurasini ko pfumaleka ni ndhawu hambu yi ri yo etlela eka yona, hambu xi ri xo etlela ka xona. Hi twa hi loko a ku:

Davula a lo gaa, hi xikosi edzobyeni leri a a etlela eka rona (1998:17).

Vahlayi va tsalwa leri va swi kota ku vona emiehleketweni swifaniso swa leswaku ndhawu leyi a ku hluphekiwa swinene va fika ni laha va nga swi ehleketaka leswaku Davula a xi pfa xi luma ni hi masokoti, tinhwala, marhoda ni tinsikiti mbuya. Mbangu lowu wu humelerisaka hi ku tlela edzobyeni wu ni nkoka wo kombisa leswaku no kukuriwa a ku nga kukuriwi. Swi nga endleka ni tinsumba ti ri kona. Mutsari u tlhela a humelerisa mbangu wa yena hi ku hi kombisa leswi mulungu wa Davula a hanyisa xiswona. A a tiphina hi xilungu loko Davula xi ri eku hluphekeni. Mutsari u veka mhaka ya yena hi ndlela leyi:

...Jordaan a vula hi ku khumba kunupu a tima rivoni ra gezi leri a ri ri kwala tlhelo ka mubedwa. (p. 65)

Mutsari u tlhela a ya emahlweni a ku:

Jordaan a pfula dirowara lerikulu ra room divider, a teka bodhlela ra wayeni, a pfula kun’wana a teka

*nghilazi, a yi veka exitafulanini xa kofi, a ku esofeni
mpfekempfeke.*

Loko mutsari a vulavula hi **“mubedwa”** muhlayi u kota ku vona leswaku eka ndhawu leyi vanhu va kona a va hanya kahle. A va nga fani na Davula lexi a xi etlela edzobyeni endlwini yo pfumala ni gezi, xi etlela hi xinyami. Mutsari u tlhela a vulavula hi tinghilazi ku nga ri mindzheko. Kun’wana etsalweni mutsari u hi kombisa ni leswaku Jordaan a pfa a vona ni thelevhixini ku ri ku hi komba ku tiphina ka yena. Vanhu va xintu a va hungasa hi mitlangu yo fana ni swigubu, michongolo, ku thawuza, ku nga ri ku hlalela swifaniso swa xilungu eka thelevhixini.

Lubisi eka mbangu wa yena u hi komba ni vutomi bya le tiyunivhesiti. U hi kombisa yunivhesiti ya Turfloop laha vugevenga bya muleteri Dave Sekhukhune byi nga kunguhatiwa kona, nakambe hi laha Billy Masangu a nga vondzokiwa xitulu xa yena a ri kona. Mathebula na yena i wun’wana wa lava a va kumeka eka ndhawu leyi ku yisa dyondzo ya yena emahlweni. Mutsari u hi kombisa Mathebula a ri munhu wa ku tiphina a tlhela a hanya xilungu. Hi twa na loko a ri eka Wimpy a ku:

*Mathebula ...a teka thini ra kholidirinki leri a ri ri
kwala henhla ka xitafulana xa ka Wimpy, a
pambulani machipisi lawa a a dyile a ma siya
kwalaho xipuletanini (p. 7)*

Laha vahlayi va swi kota ku vona leswaku mbangu lowu a wu humelela edorobeni, tani hileswi hi swi tivaka leswaku hambu ndhawu yi lo hluvuka a hi nge vi na rona vhengele ro fana na ra Wimpy, handle ka swidorobana swo fana na va Giyani, hambu leswi xi nga le matikoxikaya kambe xi hluvukile.

Mutsari u tlhela a hi kombisa ta Mathebula loko a tlhelela eyunivhesiti laha a famba hi movha wa manyunyuu a ri karhi a chaya tinsimu ta Xilungu. Hi twa hiloko Lubisi a swi hlamusela hi ndlela leyi:

*Endzeni a a ri ku tlangeni ka vuyimbeleri bya
“country” vaDON WILLIAMS na vaKENNY
RODGERS a vo mporoma kunene hi ku cincana,
a ri karhi a va encenyeta hi noti(p. 8).*

Maendlelo ya Lubisi ya hi komba kahle leswaku mbangu wa yena wu katsa ni mahayelo ya vanhu hinkwavo. U ya emahlweni a hi kombisa ndhawu leyi Billy Masangu a a werile eka yona. Vahlayi hi mbangu lowu va swi kota ku ehleketa hi ku chavisa ka riwa leri. Hi twa leswi loko mutsari a ku:

*Loko a ku nga ri na marhavi ni swisindzi a wu ta va
wu werile le ndzeni le, le munyamani wa riwa eka
maribye yo tontswa norindzela ku tlhava no
tshova (p.9).*

Mutsari u tshikelela mhaka ya ku enta ka riwa leri hi ku vula leswaku loko Billy a ri karhi a cema vanhu a vo twa ntsena ngulumelo wa mpfumawulo. Lubisi eka tsalwa ra yena u ya emahlweni ni ku hi komba mbangu lowu a wu humelela exitichini xa maphorisa. Jordaan endzhaku ka loko a ta va a tsandzeke ku tisa Davula leswaku a ta nyika vuxokoxoko bya swigevenga leswi a swi lava ku dlaya Masangu, u boheke ku ya hi yexe exitichini ku ya ringeta matshalatshala. Mutsari u hi kombisa munhu loyi a titwaka, a nga na manyunyuu, a lava ku vona hi mani na mani hikuva a vula leswi:

*Jordaan ...a nyarhula bya nyarhi a nghena
extichini xa maphorisa.*

Vanhu vo fana na Jordaan hi na vona hi tlhela hi hanya na vona siku na siku lava lavaka leswaku ku twiwa vona ntsena. Emaphoriseni mutsari u hi kombisa hi ndlela leyi mulungu a nga swi tsakeleki ku fambisa hi munhu wantima. Loko Jordaan a fika a lava ku byela mulungu mahungu ya yena ku nga ri muntima. Hi twa leswi loko a ku:

Ndzi lava mufambisi wa xitichi lexi....

Jordaan hi nkarhi lowu a ri ku vulavuleni ni munhu, kambe yena a twa onge vuntima bya munhu loyi a byi nge n'wi pfuni, naswona swi nga antswa loko a ri mulungu. Eka Jordaan mulungu hambu loko a phuntile a twa swi antswa ku ri ni wantima loyi ni xilungu a nga xi tiviki, nchumu loko va ha lava ku n'wi angula. Hi n'wi twa a ya emahlweni a ku:

*A swi lavi wena sweswo. Xana ndzi nga n'wi
kuma mufambisi kumbe a ndzi n'wi kumi?*

Vanhu vo fana na Jordaan va kona eku hanyeni ka hina, lava va nga naveriki ku fumiwa hi wantima hambu a lo dyondzeka ka njhani. Lubisi eka tsalwa ra yena u yisa emahlweni mhaka ya ku kombisa mbangu hi ku hi komba eka vamalume wa Davula leswaku a ku ri matikoxikaya. Mutsari u humelerisa mhaka leyi hi ku vula leswi:

*Malume wa Davula a ri ku tshoveni ka swifaki
kwala ndzhaku ka tindlu loko va fika ... Davula a*

*xa ha tirhendzelekela le rivaleni ... leswaku ncuva
wa masiku lawa wu tlangisiwa ku yini? (p.56).*

“Mincuva” i mitlangu leyi tlangiwaka hi vafana va varisi kun’we ni vavanuna va le makaya lava pfumalaka mitirho. Vamahlale lava va va kume xo hungasa ha xona. Swifaki naswona swi kombisa ndhawu laha swi kumekaka kona. Loko munhu a kala a tikhela swifaki swi tikomba leswaku i nsimu ya yena, a nga swi xavanga eka **“fruit and veg”**, laha ku no xaviwa kona swifaki handle ko tirimela. Mutsari u tshikelela mbangu wa le kaya hi ku hi kombisa leswaku maphorisa a yo pfumala ni xitulu xo tshama eka xona. Hi twa leswi loko mutsari a ku:

*Maphorisa ya hatla ya lemuka ximpombondzwana
ya tshama eka xona.(p. 77).*

Lubisi u tlhela a ya emahlweni a ku:

*Tala a ri nga talanga naswona a ri ri ni nkuma wo
hisanyana (p. 96).*

Matirhiselo ya rito **“tala”** ya kombisa leswaku xitori lexi a xi humelela emakaya laha ku tshiveriwaka ndzilo hikuva loko a ku ri emadorobeni a ku ta vulavuriwa hi ti **“dustbins”**. Lubisi u tlhela a hi kombisa muxaka wa tindlu leti kumekaka emakaya leti nga faniki ni ta le madorobeni ta ti **“flats”**. U nyika xifaniso xa Davula loko vusiwana byi ri karhi byi xi kenya hi ndlela leyi:

*Etlhelo ka xihiman’wingi, ehenhla ka ribye, a ku
tshamile mufana (p. 172).*

Xihiman'wingi i xiyindlwana lexi akiwaka hi vabvana leswaku va ta tshivelela ndzilo eka xona. Xi va xi komile xi nga hundzi xisuti xa mubvana wa kona, a xi na rivanti kumbe ku fuleriwa. Vamanana va xintu va bomba hi ku va na xona,hi nkarhi wa kona loko wo kumeka u ri hava xihiman'wingi a wu tekiwa u ri wansati wo loloha.Loko a ku ri emadorobeni a va ta vulavula hi makhixi ni switofu swa gezi ni swigwitsirisi. Matshamelo ya Davula ehenhla ka ribye ya tiyisisa vusiwana. Ribye ra gogonya, leswi kombisaka leswaku ni vutomi a byi vevukangi. Mbangu lowu kumekaka eka tsalwa ra Lubisi wa khorwisa tani hileswi wu kombisaka hanyelo leri nga kona eka hanyelo leri nga kona eka mikarhi ya sweswi, laha vana va tikeriwaka hi ku tekeriwa swilo swa vona.

Lubisi u humelerisa mbangu wa yena hi ku hi kombisa leswi a swi humelela exidorobanini xa Tzaneen. Swigevenga leswi a swi laviwa a swi tumberile ekusuhi ni vhengele ra Nkulukumba Wessels e22 Koedoedstraat. Timhaka ta tsalwa ra Lubisi a ti nga heleli emakaya ntsena kambe hi vona nakambe a hi kombisa leswaku xitori xa yena a xi humelela ni le tihodela. Hi vona hi siku leri swigevenga a swi fanele ku ya landza Davula eSongeni, ku ve hi hala tlhelo a va fanele va landza mali ya vona leyi a va tshembisane na Sekhukhune, loko a ta va a va komberile ku ya n'wi dlayela Billy Masangu hi xikongomelo xo sala a teka xitulu xa yena.Sekhukhune a twananile na va Hlomani na Dlayani ku ya hlangana na vona ehodela ya Gravelotte. Ndhawu leyi a yi tikomba leswaku khale a ku tshama Mabunu. Mbangu lowu wu hi kombisa ni leswaku ehodela ku dyiwa swilo swa kahle ni vanhu lava nghanaka kona va chaviseka hambileswi Dlayani na Hlomani a va ri swigevenga na vona va tikuma va tiphina kona.

Lubisi u tlhela a kombisa mbangu wa yena lowu a wu humelela ejele ndhawu leyi vanhu va yi chavaka leyi ku yaka vanhu lava nga onha swo karhi lava nga ni milandzu. Hi vona hi nkarhi lowu Davula a nga yisiwa kona endzaku ka loko Jordaan a ta va a tivise maphorisa leswaku i Davula, hi yena a nga ni vuxokoxoko bya swigevenga leswi a swi lava ku dlaya Billy Masangu.

Ejele i ndhawu leyi nga tsakiseki naswona yi thyakile, ku na swilumi swo fana ni tinsikiti, marhoda ni tinhwala, naswona ku ni vanhu lava xanisaka van'wana. Hi twa leswi hi loko mutsari a ta hi kombisa ku karhala ka Davula ku tshama ejele hambileswi a a ku nga ri masiku yo hlaya. Hi n'wi twa loko mutsari a ku:

Mufana a a korwile hi yo oxa. Hambiloko a ngalavi ku ehleketa hi xihonthovila xa bantiti lexi va ngei ndhuna, miehleketo ya yena a yo endla sindzara honyololo hi ku tirha ku n'wi tsundzuxa xona nivuhari bya xona, xihari xa xihari.

Mbangu wa le jele hi wu vona nakambe loko Dave Sekhukhune a ta va a khomiwile endzhaku ka loko swi kumekile leswaku hi yena a nga xava swigevenga leswi nga balesela Masangu, hambu leswi a nga fangiki. Sekhukhune a tikomba a ri ni xivundza. Tani hileswi a ri xidyondzeki a hungasa hi ku hlaya Bibeletu ni tin'wana tibuku to fana ni leti: ***"The hidden truth"*** hi J.J Combrink na ***"The Bible exposed"*** hi G.A.Smith.

Lubisi u yile emahlweni ni ku humelerisa mbangu wa tsalwa ra yena hi ku hi kombeta tindhawu leti swigevenga a swi balekela kona loko swi ri karhi swi hlongorisiwa. Swi sukile entshaveni ya Magoebaskloof swi tsutsumela eJoni. Mutsari u vula leswaku va hundzile hi le madorobeni yo fana na va Polokwane va Potgietersrus na va Naaboomspruit va tlhela va hundza hi le tigarachini ta va Ultra-cities laha a va hundza va kuma swakudya kona. Swigevenga leswi a swi famba hi mimovha ya 4x4. Ku famba hi movha lowu swi humelerisa mhaka ya leswaku va tiphina naswona va tshama eka yindlu ya kahle, va tlhela va va vanhu va le henhla.

Mutsari u tlhela a ya emahlweni a hi kombisa leswaku swigevenga leswi swi kote ku chika emovheni wa swona swi ya khandziya thekisi leyi a yi kongoma eJoni.

Va vuye va ya khomiwa loko va ta va va pfaleriwe hi maroboto ejikweni wa le Tudor na Wall. Vahlayi loko va langutisa tsalwa ra Lubisi va swi kota ku vona leswaku hakunene mbangu wa tsalwa ra yena a wu ri ku kombisa swinenenene swa ndhavuko kun'we ni swa mahanyelo ya xilungu. Tindhawu hinkwato leti a vulavulaka hi tona a wu kota ku vona swifaniso swa miehleketo leyinene ya Lubisi. Lubisi vuswikoti bya yena bya ku humelerisa mbangu hi byi vona ni le ka swiambalo leswi a swi ambariwa hi swigevenga. A wu ta kota ku vona ndhawu kumbe swiendlo swa kona.

Maluleke eka **XONA HI XIHI?** u hi paluxela mbangu wa yena hi ku hi kombisa hanyelo ra le dorobeni kun'we ni le makaya. Maluleke u sungula hi ku hi kombisa vutomi bya le Ladyselborne laha a ku tshama Victoria ni nuna wa yena Billy Mafasa. Mutsari u hi kombisa leswaku tindlu ta le madorobeni leswaku a ti tshama ti basile hi ku vula leswi:

Victoria a nghene hanshi hi mitirho ya siku. A dzudza-dzudza, a phumundha-phumundha, a hlantswa, a aneka, a yi koropa, a tota na polichi

Mutsari u hi humesela xifaniso xa leswaku vanhu lava a va nga sindzi kambe a va fureyifa kunene. U tlhela Maluleke a hi kombisa hanyelo ra miti leyi, leri a ri kombisa vuKreste. Nuna a ri mukereki a tlhela a va murhangeri ekerekeni. Hi twa leswi loko Victoria a tsundzuxa nuna Billy hi ta nhlengeletani leyi a fanele ku ya yi ngenela hambu leswi a ku riMugqivela.

Mutsari u tlhela a hi kombisa hi ndyangu wa ka Xihahale lowu na wona a wu hanya Xikreste wu tshamaka eNew Clare. Ndyangu lowu a wu hlamarisa hi xilo xin'we hikuva Simon Xihahale yena n'wini wa ndyangu, tlhelo tata wa Victoria a tekela vanhu van'wana ehansi a endla ongeti hi yena a tivaka Xikwembu a ri yexe.

Xihahale a tlhela a tela hi manyunyu hi leswi a ri ni movha wa mavito. Vanhu vo fana na Xihahale va tele swinene lava hi hanyaka na vona, lava mikarhi yo tala va bombisaka swilo swa misava ku tlurisa ku rhandza warikwavo ku kota loko va tirhandza. Mutsari u hi kombisa xifaniso xa muti wa ka Xihahale laha nsati na nuna a va tsan'wisa xiswona vanhu van'wana hi ku vula leswi:

Mikarhi yo tala a va vulavula xo Xisuthu loko vo tshuka va endzela hi n'eni wa Mutsonga wo ka a nga ngheni kereke ya Rhoma, na Xilungu a nga xi tivi a va ta n'wi byela leswaku u va kume va ri endleleni yo ya kun'wana.

Marito lawa ya hi kombisa swinene leswaku Xihahale a ri na mahanyelo yo ka ya nga amukeriwi. Loko munhu a nga ngheni kereke ya Roma a tekiwa a ri xilo ntsena. Kona loko munhu wa kona a tsandzeka xilungu eka Xihahale a nga ta tshinela. Kwale New Clare laha Xihahale a tshama kona mutsari u hi nyika xifaniso xa ndyangu wa vamakhelwana wa vona, loyi a nga ngheni kereke, a cina mancomani va tlhela va hanya hi ku phahla. Manyunyu ya Xihahale ya tikomba laha loko a twa ku biwa ka macomani a nga tshika ni ku dya swakudya. Hi twa leswi loko mutsari a ku:

*Simon a tlhava nyama hi foroko. Nkarhi walowu a nge u lava ku yi hoxa enon'weni, ncomana ri vandlamulana ...
Simon a tlherisela nyama liya endyelweni hi ku*

nyangatseka “ndzi twa wonge khwiri ra mina ri tata hi moya wa thyaka, I have lost my appetite, mancomana lawa ya ndzi dludla khwiri”.

Mutsari eka mbangu lowu u hi siya hi xifaniso xa leswaku Xahahele a venga vamakhelwani va yena a kala a ehleketa leswaku va fanele va khomiwa. Maendlelo ya Simon yo venga vamakhelwana va yena ya tikombisile ni loko nsati a ta va a n’wi byele leswaku a nga khalabyanga, hambu Xinyamatana a tirhaka etimayini. Sarah a nga hetanga no vulavula hi loko Simon a kariha a vula marito lawa:

Never ever in your whole life ever compare me with heathens again - never! Do you understand me?

Loko Sarah a ha hlamarile no kombela ku rivaleriwa, Simon u ya emahlweni no hlundzuka onge u lo dya ndzilo kumbe ku luma hi swimbvexana. Hi twa loko a ku:

Heathens drink herbs and Christians don’t; heathens dance like dunces when they perform their rituals, but we Christians don’t; most of them are magicians who have extra black power, while our power as Christians is with God the almighty, and therefore, heathens are, and shall always be incomparable with Christians.

Mutsari u ya emahlweni ni ku hi kombisa leswaku vanhu va le madorobeni a va hanya eka ndhawu yo hlamarisa. Hi twa loko Billy a ku:

Lava va la xilungwini vunyingi bya vona va tshama etindlwini to vonaka, to nyawula ku fika eka ta manyunyu. Va na mimovha leyi tirhisiwaka ku ya hi yona lomu tinhlengeletanini ta kereke, ku landza poso, ku yisa mindyangu ya vona emadorobeni (p. 8).

Mbangu wa tsalwa ra Maluleke a wu nga ri wo vulavula hi le madorobeni yo fana ni le Joni ntsena, kambe u hi kombisa ni leswi humelelaka ni le matikoxikaya a kombisa hi le purasini ra ka Borchers laha a ku xavisiwa ni xinkwa ebekarini. Billy endzhaku ka ku loveriwa hi tata wa yena, u boheka ku ya ekaya eka Borchers. Loko Billy a ri karhi a ya ekaya mutsari u hi kombisa madoroba lama a nga hundza ka wona yo fana ni le Pitori, Potgieterus Pietersburg na va Louis Trichardt. Eka Borchers u kume swikhalabyana swi n'wi yimerile, swi n'wi vikela hi laha nkosi va wu twiseke xi swona. Mutsari u humelerisa mbangu wa yena hi ku hi kombisa leswi vanhu lava a va hanyisa xiswona. Mutsari u kombisa na leswaku hambu va ri vakhalabya lava a va tshama ehubyeni a va ri ni milawu va tlhela va kombisana nhlonipho. Hi twa leswi loko mutsari a ku:

Swikhalabyana leswi a swi nga nwele ku rhamba mijamujamu ni manyunyu... a swi nga hambani na nawu wa vumunhu bya swona. Wena-wena a yi yila ehubyeni ya vavanuna. Munhu wa xinuna a a vitaniwa n'wina kumbe a vitaniwa hi xivongo.

Vanhu va ka Borchers a va hanya hi swa le masin'wini, va tshama eka tindlu ta marhandzavula to fuleriwa hi byanyi ti tlhela ti sindziwa hi vulongo. Eka tindlu leti loko munhu a nga ti basisi a ku kumeka swihadyana swo fana ni marhoda, tinhwala ni tinsikiti. Mutsari u tlhela a hi nyika xifaniso xa vavanuna va le makaya lava nga tirheki, xa vona ku nga ku titshamela va nwa byalwa no famba va onha miti ya vanhu lava tirhaka ekule.

Vavanuna va le ka va Billy a va tshame ehubenyi laha hi xihina ku vulavuriwa kona timhaka ta xinuna. Loko Billy a ta va a va nyikile swibyalwana swa Xilungu, va rhanghi hi ku phahla va nga se nwa. Leswi a hi xihlamariso hikuva swa endliwa hi mikarhi yo tala laha vanhu va rhangaka hi ku phahla va nga se dya swa le masin'wini.

Mbangu wa Maluleke wu hi kombeta ni le Westonia laha tata wa Billy a nga fela kona, hambi leswi ntsumbu wu nga kumekangiki, ku nga lo va nkosi vito. Mutsari u tlhela a hi kombisa ni ndhawu ya ka Xihahle laha Simon a nga kulela kona hambi leswi hi nkarhi wa sweswi a nga ha lavi no twa nchumu hi kona. Eka ndhawu leyi hi kona Simon a nga lorha swikhekudyana ro sungula leswi a swi n'wi karhata hi ku n'wi vutisela swivutiso swo fana ni leswi:

Xana u hi cukumetele yini? Xana swi lo yini u nga ha vuyiki ku ta hi pfluxela ke? Xana a hi hina hi nga ku kombeta misava leyi ke? Xana u hi nyenya yini ku ka u ya namarhela vatswari van'wana xana?

Mutsari u hi kombisa hi ta Simon loko a fanela ku ya phahla swikwembu swa ka vona hi nsindziso hambi leswi a ti vula Mukreste wo hetiseka. Nsindziso lowu a wu tshama wu ri kona tani hileswi a tshamela ku twa marito ya vakhegula lavaya vambirhi va N'wa-Xivangiwa na N'wa-Mpfundi loko va ku:

U fanele ku ya xava palu na njeti u tlhela u swi hakara emakatleni ya wena leswaku loko hi ku vhakela hi nga kumi u nga ambalanga nchumu. U nga hambu u tshama u lo dlu, wonge u xisiwana.

Mutsari u tlhela a hi kombisa mbangu wa yena hi timhaka leti a ti humelela ehodela ya Boulevard laha Simon Xihahelo a a tirha kona, laha mininjere wa kona Horwood a nga ringeta hi matimba ku byela Simon leswaku a nga tshiki ku ya eka dokodela. Ndhawu leyi hi kona laha swikwembu swa yena swi nga tikombisa kona hi ntamu. Loko mutsari a humesela mbangu wa yena wa le hodela a lava leswaku vahlayi va vona leswaku a hi le kaya ntsena laha swikwembu swi nga humaka kona kambe swa landzelela kun'wana na kun'wana.

Xihahelo hi mbilu ya ribye a nga lavi leswaku swi tiva na hi munhu na un'we leswaku yena u ni swikwembu nakona u endzela hi vakhegulu lava lavaka leswaku a ya ekaya le ka Xihahelo a ya phahla a tlhela a hamba a ambala palu ni njeti na leswaku loko a nga endli swona swi ta hamba swi n'wi landzelela hinkwako laha a nga ta ya kona. Hi ndlela yin'wana Xihahelo a fanele a ya pfuxa muti wa ka vona eka Xihahelo.

Mutsari u tlhela a hi kombisa leswi nga endla leswaku Sara nsatiwa Simon a tiva leswi a swi humelela nuna. Vamakhelwana va vile ni mphahlo laha va bohekeke ku ba tingoma vusiku hinkwabyo handle ka ku tiva leswaku swi ta karhata Simon. Swikwembu swa Simon swi n'wi khomisa xo tika hikuva swi bukula hambu leswi nsati mbuyangwana a nga tivi na leswaku ku humelela yini. Hi ntiyiso nsati u lo hlamarisa hi nuna loyi a a hundzuke ntsumbu. Ku ya hi mutsari loko macomani ya sungula ku ba nsati u lo hlama a vona leswi:

Ntsumbu wu pfumela ... wu tlwebeka; wu nthintheke wu sungula ku rhurhumela tanihi njhini ya ximovhana loko ya ha titimela ... makatla ya sungula ku khindlata; milomo na yona yi tshavatana kambe ku ri hava rito leri humaka i nga ku kova na munhu loyi a n'wi arisaka Simon ku boxa mhaka ya xihundla.

Yindlu ya Simon yi lave ku tshwa siku rero. Vanhu lava Simon a va vula leswaku i vahedeni hi vona lava poniseke muti wa yena. Mutsari u tlhela a hi kombisa hi ta Simon loko a ri xibedhlele laha vanhu a va ehleketa leswaku wa vabya kasi u hlupha hi swikwembu swa ka vona. Ku vula ka Vatsonga loko va ku swikwembu ni swa le xibedhlele a swi nga fambelani, dokodela wa vanhu a nga voni lexi karhataka Simon. Hi twa leswi loko dokodela a ku eka Simon:

I can't find any fault with you. Your only problem is that you need rest. You must be in bed for two weeks.

Ku tiarisa ka Xihahale ni xihundla xa yena swi vuye swi humela erivaleni hi ku pfuniwa hi munghana wa yena M'xeke. M'xeke tanihi munghana lonene loko a vonile Simon a ri karhi a kayakaya a nga swi tivi leswaku u dlawa hi yini. U vutise vandyangu leswaku leswi swa xibedhlele swi nga pfuneki nchumu a swi nga antswi va ringeta ni swa vanhu vantima. Vandyangu va pfumerile va twanana va n'wi yisa en'ageni eMooiplaas. Mutsari u hlamusela leswaku movha lowu a va fambe hi wona, a wu tsariwe marito lawa:

No more sorrow

Vito ra movha ri hi nyika xifaniso xa leswaku Xihahale a fanela ku tshika ku vilela tana hileswi a ya ku kumeni ka ku pfuneka. Eka lava a famba na vona na vona a va kuma matimbanyana. EMooiplaas va kumile ntiyiso hi laha a va lava ha kona, Xihahale a fanele a ya chayeriwa. Mirhi ya le Mooiplaas a yi pfunanga nchumu tani hileswi loko a nga sindzisiwanga a nga nwi. Mbangu wa Maluleke wu hi kombisa leswaku hambu wo va sindza ra honyololo loko swi bihile u ta kala u pfumela. Hi vona Xihahale a pfumela ku ya ekaya eka Xihahale ku ya lunghisa ta ku chayeriwa ka yena. Hi vona va ka Xihahale loko va nga se famba va rhangha hi ku ya hlahluvela ndlela ya vona eka Xinyamana loyi a va n'wi vula muhedeni. Xihlamariso hileswaku Simon a nga ha kaneti loko va ya eka Xinyamana. Xinyamana a va byela hi n'anga ya xinuna leyi nga va pfunaka.

Loko va fika eka Borchers va kume Billy a tivise khale va ka vona leswaku u ta vuya ni muyeni loyi a vabyaka. Mutsari u hi nyika xifaniso xa n'wana wa vusopfa la sukeke ekaya, loyi a nga ha tiviwiki na hi munhu na wun'we, hambu ku ri ekaya ka vona a nga ha ku tivi. Hi twa leswi loko va vutisa James loyi a ri makwavo wa Simon va ku:

*Hi vutisa muti wa ka Xihahale, ku vutisa
Madzivani. Hi ko kwala ku hlamula, James.*

Xihahale hambu leswi a nga vuli nchumu a tiva swin'wana hi ndhawu leyi a va ri eka yona hikuva a yi nga n'wi hulukeli. Loko hi ya hi ku hanya ka hina mikarhi yo tala munhu wa swi kota ku lorha ndhawu yo karhi, ivi loko a tshuka a hundze hi kona a ehleketa onge u tshama a ku vona. Hi twa ni leswaku loko Madzivani a ta va a va tivisile vayeni na leswaku van'wana a va ri va ka Xihahale, James u va byele leswaku ku ni buti wa yena loyi a tiveka hi mavito ya Ntshikiwani Gezani.

Hi nkarhi lowu, Simon a sungula ku tshuvela nhompfu a navela leswaku va nga pfuki va swi tivile leswaku hi yena munhu loyi ku vulavuriwaka ha yena. Mikarhi yo tala hi hlangana na swona laha misaveni laha munhu a nga laviki ku tiviwa, u hundzuka xihloni, mhaka ku ri leswaku xi kona lexi a xi chavisaka. Mutsari u hi kombisa mhaka ya lexi a xi chavisa Simon hi ku vula leswi:

Ku amukela leswaku yena i makwavo wa James a swi ta vula swilo swo tala eka Sarah na Billy; hi leswaku i n'wana wa muhedeni, u velekiwile eXipilongo hi yena Gezani, a a ri na nsati ni n'wana naswona i muhembu.

Mhaka leyi a yi n'wi chavisa no n'wi karhata swinene, loyi a nga ta a ta humesela ntiyiso ehandle i Skroef loyi loko a fika a nga vutisa vanhu va nga ehleketanga nchumu a ku:

A hi wena Gezani xana...Gezani, hi wena Gezani wa Machavi.

Simon xikan'wekan'we a swi vona leswaku se ri n'wi xele kambirhi, a ku nga ri na nchumu xo xi endla handle ko tinyiketa, a kala a pfumela leswaku hi yena munhu wa kona. Simon a lava no rila hi ku nyangatseka loko a vona ni swivutiso swa kona swi nga pfi swi hela, u kale a pfuna hi munghana wa yena M'xeke loko a va kavanyeta, a vutisa hi ta masirha ya va kokwa wa Simon. Maluleke u hi kombisa mbangu wa le masirheni laha Xihahale a nga fika a vona masirha ya vakhegulu lavambirhi lava a va tshamela ro n'wi karhata. Skroef a n'wi hlamusela leswaku u thyiwe mavito ya vatata wa vona. U hlamuserile leswaku hi vona va nga hlayisa Xihahale evuhlangini bya yena.

A swi tikomba wonge ximunhwana lexi a xi karhata Xihahela a xi tsakile hambi leswi yena n'wini a karhatekile embilwini. Endzhaku ka ku phahla va yisile Xihahela eka n'anga leyi a yi tiviwa hi vito ra Gija Xitimela. Gija Xitimela u kombisanile ni vanhu va ka Xihahela leswaku Simon o fanela ku chayeriwa tani hileswi a karhatiwa hi swikwembu swa vakokwa va yena,va N'wa-Xivangiwa na N'wa-Mpfundi. Xihahela handle ko kanakana o swi vona leswaku se ri n'wi xele kambirhi. Eka Xigalo mutsari u ringetile ku hi kombisa leswaku se hanyelo ra Xihahela a ri sungule ku cinca. Maambalelo ya yena, buruku ni hembe leswi a a tolovele ku swi ambala loko a ya ekerekeni a swi nga ha tirhi. Hi twa leswi loko mutsari a ku:

A hluvurisiwa mpahla hinkwayo a nyikiwa yintshwa leyi a yi hambana na leyi a nga yi tolovela yona yi ri ya madzovo na minceka ya swikwembu (palu na njeti na rigidawa). A hakarisiwa na vuhlalu lebyi a pfanganisiwile na tikhwini na swin'wana swi nga totatotiwa mirhi.

Loko ha ha tsundzuka eku sunguleni Simon a nga lavi no twa nchumu hi ku ambala palu na njeti, hi nga pfanga no tivutisa leswaku loko a lo pfumela khale kumbe ingi na vakhegulu va nga n'wi karhatanga, hi nkarhi lowu na nomo a nga ha ri na wona, tintanghu tona o tiehleketi ntsena loko o tshuka a tlhaviwile hi mitwa kumbe mahlwehlwe. Mahanyelo lama a ma kanetana ni leswi Xihahela a lava swona, leswi a nyenyisa swona muhedeni a swi hlamarisa loko se a fanele ku tola mirhi, maendlelo ya yena a ya ri xikhovolelo loko hi ehleketa marito ya yena loko a byela Sarah a ku **“never-ever...compare me with heathens... heathens drink herbs and Christians don't”**. Yena hi nkarhi lowu a nga ha nwi ntsena kambe o kukutlela kunene. Hi twa leswi loko mutsari a ku :

Le milengeni a yirisiwa tintanghu a bohiwa vuhlalu ehenhla ka tinhlolo ta milenge. Misisi yi horiwa yi pyindliwa tsumani.

Eka Gija Xitimela a ku nga tshamiwi hi mavoko, mathwasani kun'we na yena Xihahlele a va dyondzisiwa ku kandza mirhi ni mahlanganiselo ya konani tinhlolo. Le nhoveni a va dyondzisiwa misinya, swigungwana na marhanga lama tirhisiwaka ku tshungula hi yona. Mutsari le ka Xigalo u humelerisa mbangu wa yena hi ku hi komba ku oma ka nhloko ya Xihahlele loko a ta va a hete mavhiki mambirhi a karhi a chayeriwa kambe ku ri hava xo huma nhlanga, xa yena a ku ri ku cela mirhi ni ku hlalela lava thwasaka.

Mutsari u tlhela a hi komba rirhandzu leri vamakwavo va Simon a va ri na rona, a va hamba va ya n'wi pfuxela, va kanetana ni leswi yena a endla swona swo ka a nga vuyi eJoni a ta va vona a kala a nga ha tivi ni munhu na un'we. Vamakwavo va Simon a va tirhisa leswi eBibeleni swi nga vuriwa loko va ku u nga rihisi xidyoho hi xidyoho. Vona a va ku rhandza munhukuloni ku kota loko u tirhandza. Vamakwavo va tlhela va tiboha ku n'wi pfuna eka leswi Gija Xitimela a lava swona. Hi twa mutsari loko a ku:

Skroef a a tiyimisele ku khayima tihomu timbirhi to huma exivaleni xakwe a ti yisa eka Gija Xitimela, kasi James leswi a nga ri na xa le mandleni, u humese mbuti.

Maendlelo lama ya vamakwavo a ya kanetana ni rivengo leri Xihahlele a vengisa swona vama khelwana kun'we ni mukon'wana wa yena Billy Mafasa. Va ka Mafasa na vona a va tinyike ntirho wo ya pfuxelavu maseve wa vona. Va ka Mafasa a va nga rihiseti leswi Simon a vengisa xiswona n'wana wa vona.

Hi ku ya ka nkarhi xiyimo xa nsati wa Xihahlele xi cincile xi suka ka Mukreste wo nyenya thyaka xi ya eka muhedeni hi ku vula ka nuna wa yena loko a nga se kuma hi swa misava. Sarah a sungula no etlela ehansi tani hileswi a siye mubedwa eNew Clare. A kota na ku rhunga vuhlalu, leswi hi ku vula ka yena ni nuna a swi ri swa xihedeni. Hi vhiki ra vunharhu xiyimo xa Xihahlele xi cinca, mandlozi ya yena ya huma ya ta ya landzelelana, swi kumeka leswaku a ri ni ndlozi ra Mungoni, ra Mulemba na hosi ya wona ya Mundawu. Xihahlele a teka na nyongwa, kutani ntirho wa ku chayeriwa wu hetiseka, ku va loko Xihahlele a thwasile. Loko hinkwaswo swi hetisekile Xihahlele u boheke ku tlhelela eJoni, xiyimo xa yena xi hundzukile a tiva no hlamulana ni vamakhelwana, hambu leswi van'wana a va nga se kholwa malwandla ya Simon. Va kale va hundzuka vaThomas makholwa hi ku vona, ku dyiwa no nwiwa, ntsako wu va wukulu.

Mutsari u hetelela mbangu wa yena hi ku hi kombisa ku duma ka Xihahlele a va n'anga yo chaviseka, a nga ha tirhi ni mulungu, kutani vun'anga bya yena byi tshembeka. Xihahlele eku heteleleni a a tirhisana ni va **UNIVERSITY OF WITWATERSRAND** na va Ndzawulo ya **“PSYCHOLOGY”** na va Ndzawulo ya **“PSYCHIATRIST”**. Hi mali ya yena u xave ni movha lowu se a wu tsariwe ku **ADVENTUROUS JOURNEY”**.

NDZIMA YA 3

3.1. *Vumunhuhati*

Vumunhuhati hi nga vula leswaku i ndlela leyi mutsari a tumbuluxeke ha yona swimunhuhatwa swa yena, eka tsalwa swimunhuhatwa swo karhi swi thyiwa mavito lama mikarhi yo tala ma fambelanaka ni mitirho kumbe leswi humelelaka eka tsalwa. Swimunhuhatwa swin'wana swi nga nyikiwa vito leri fambelanaka na vumunhu bya munhu wo karhi. Kasi eka matsalwa man'wana swi nga endleka swi lo thyiwa kambe swi nga vuli nchumu kumbe ku fambelana ni swo karhi, nkarhi wun'wana ku ri ndlela yo lava leswaku vanhu va nga ehleketeli leswaku ku nga va ku vuriwa mani. Swimunhuhatwa swi fanele ku nyika vahlayi swifaniso kumbe swiendlo swa vanhu vo hanya.

Show (1976:50) yena u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

The creation of image or imaginary person in drama, narrative poetry, the novel and the short story is called characterization.

Show u tshikelela mhaka ya leswaku swi nga endleka swimunhuhatwa swi vumbiwile hikuva mutsari a lo swi ehleketa kunene, swo ka swi nga hanyi hi swifaniso swo karhi emiehleketweni. Marivate (1984:113) yena u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

By characterization is meant the creation of characters in a novel, short story or drama, the

power to create living characters in the novel is essential gift.

Masinge (1992:32) u nyika nhlamuselo ya vumunhuhati hi ku tshaha Cohen loko a ku:

The art of creating fictional characters in words which give them human identity is called characterization.

Masinge (op cit 2) u yisa emahlweni nhlamuselo ya vumunhuhati hi ku tlhela a tshaha Cohen loko a ku:

It is an art of illusion whereby the characters created seem to become people with traits and personalities which a reader can recognize respond to and analyse.

Tinhlamuselo hinkwato leti nga laha henhla ti kombisa leswaku vumunhutatii vutshila byo kota ku tumbuluxa swimunhatwa hi ndlela leyi endlaka onge i vanhu lava hanyaka lava kucetelaka muhlayi hi ndlela yo karhi, muhlayi a kota ku tshemba leswi a swi vonaka, a xopaxopa tsalwa a tlhela a kota ku vona swiendlo swa vanhu lava, loko ku ri leswaku swi fana ni swa vanhu lava hanyaka. Hi ndlela yaleyo u ta va a kotile ku humesela mbangu wa yena hi ndlela ya kahle. Rimmon-Kenan (1992:36) yena u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

....may be described in terms of how the character is constituted in the text.

Heese na Lawton (1992:37) vona va seketela nhlamuselo leyi nga laha henhla hi ndlela leyi:

....characters may be intended as pictures of individuals but they may have other functions such as allegorical, satirical or symbolic.

Tinhlamuselo leti ti nga laha hansi ta ha tshikelela mhaka ya leswaku vumunhuhati byi nga humelerisiwa hi swifaniso swo kombeta endlelo ra munhu wo karhi. Shabangu (1997:8) u vula leswi landzelaka hi vumunhuhati:

Vumunhuhati ku vuriwa ndlela leyi mutsari a tumbuluxeke ha yona swimunhuhatwa swa yena. Hi leswaku hina vahlayi hi xiyaxiya loko swimunhuhatwa leswi mutsari a swi vumbeke swi ri ni swiendlo swa vanhu lava hanyaka.

Marito ya Shabangu ya tiyisisa mhaka ya leswaku vumunhuhati i ndlela leyi mutsari a humuselaka ehandle vutshila bya yena byo kota ku vumba swimunhuhatwa swi ri ni swiendlo swo fana na swa vanhu lava hanyaka. Vahlayi va fanele ku kholwa va tlhela va vona swi ri swa hanyelo ra masiku hinkwawo.

Tinhlamuselo leti nga laha henhla ti kombisa swinenenene leswaku handle ka vumunhuhati vatsari a va nga ta swikota ku humelerisa mahungu ya vona lawa va lavaka ku hi kombisa wona. Swifaniso swin'wana leswi vumbiwaka swi va swi ri emiehleketweni ya vahlayi. Swimunhuhatwa leswi swi fika ni laha swi cincaka mahanyelo ya vanhu, loko swi ri ni mahanyelo yo biha vahlayi va chava va tibyela ku hanya vutomi lebyinene. Mahanyelo lawa ya nga kucetela lavantshwa va nga ha lavi no hlaya tsalwa ra kona.

Vantshwa lava nga laviki nhluvuko va nga tekelela mikhuva ya kona va hela va hundzuka swigevenga. Eka matsalwa man'wana, vito ra ximunhuhatwa na rona ri nga tlhela ri nyika nhlamuselo ya timhaka leti nga eka tsalwa. Eka vito ra Ntsendzeleki, muhlayi u swi vona a nga se hlaya ku ya emahlweni leswaku munhu wa kona a nga va a famba a nga tivi na lomu a yaka kona.

Vumunhuhati tani hileswi ku nga ndlela leyi mutsari a tumbuluxeke ha yona swimunhuhatwa swa yena, eka tsalwa ra **I Vutomi** na ra **Xona hi xihhi?** hi ta ringeta ka langutisa hilaha vatsari va ringeteke ku humelerisa swimunhuhatwa swa vona ha kona. Hi ta thlela hi vona na hilaha mavito ya swona ya fambelanaka ha kona ni mbangu kun'we ni tsalwa. Eka **I Vutomi** Lubisi u humesela ehandle swimunhuhatwa swo fana ni leswi hi nga ta vulavula hi swona laha hansi:

3.1.1. Davula

Ku ya hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo ku davula swi nga vulaku handzula xa wanchumu hi le xikarhi, ku nga va phepha kumbe lapi, nakambe swi nga tlhela swi vula ku tsemakanya ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yo karhi, ku endlela leswaku u hatla u fika, hi hala tlhelo rito leri ri nga vula ku famba mpfhuka wo leha swinene u suka eka ndhawu yo karhi u ya eka yo karhi.

Hi ku ya hi leswi hi swi vuleke Lubisi u ri thyile kahle vito leri tani hileswi Davula xi sukeke eBuxi xi famba mpfuka lowo leha xi tsendzeleka, xikayakayeka xi lava ntirho xi kala xi ya humelela entshaveni ya Magoebaskoof epurasini ra Jordaan. Hi ku ehleketa ka hina swi nga endleka Davula xi te hi milenge tani hileswi hi nga twangiki nchumu hi ta ku ta ka xona, kambe hi twa ku thela ka xona hi swilorana. Davula eku teni ka yena a nga va a tsemakanyile hi tindlela tin'wana a ti tivaka, a endlela ku hatla a fika.

Hi nga vula leswaku mutsari u swi kotile ku hi nyika xifaniso xa jaha leri. Loko munhu a ri karhi a davula mananga a swi nga n'wi oloveli. Laha hi kuma leswaku swa fambelana ni leswi nga tsalweni. Davula xi hlupekile hi ku chochovela eswihlahleni leswo tlhuma swinene xi famba xi lava homu ya mulungu leyi a yi lahlekile, xi tsemekanya eka rivala ro leha. Loko xi ta va xi hlongorisiwa hi swigevenga tindhawu leti a xi famba ka tona a ti nga olovi. Mutsari u vula leswaku a xo vhoyavhoya kunene. Loko Jordaan a ta va a xi hlongorile nivusiku a xi boheka ku kitsa vusiku xi ya ekaya, swi nyanyisa hi marito ya Jordaan loko a ku:

Famba sweswi! A ndza ha lavi ku ku vona laha purasini ra mina. Loko ndzo ku vona 'ek skiet jou dood!

Hi tlhela nakambe hi kuma Davula a ri karhi a ehleketa ni leswaku loko mana wa yena a nga lovangi ingi maxangu lawa a ma vonaka ma nga humelelanga no tshika xikolo ingi a nga tshikanga. Vanhu vo hluphekisa leswi Davula a hluphekisa swona a hi ku tala ka vona. Leswi swi endla leswaku hi yima na yena Lubisi. Loko hi langutisa leswi humelelaka masiku lawa vamakwerhu va hina vo huma eMaputo va davula mananga ya sala ya hlangene va ta laha Afrika-Dzonga, xikongomelo ku ri ku ta kuma swo ti hanyisa no tsutsuma tinyimpi. Vanhu va Zimbabwe na vona va ta laha ka hina ku ta kombela.

Mhaka leyi hi yona yi hi kombisaka leswaku Lubisi u vile na xivono etsalweni ro yena naswona swa khorwisa. Davula a pfumala na tatana tani hileswi humelelaka manguva lawa, laha vana va ngo byeriwa leswaku tatana wa kona u loville, leswi nga mano ya vatswatsi loko va lava ku tumbeta manyala ya va mana wa kona. Vana vo tala hi va vona emadorobeni va famba va handza emataleni va lava swakudya, va tlhela va etlela ehansi ka mabuloho, hinkwaswo leswi swi vangwiwa hi ku pfumala vatswari kumbe ku tshikiwa ni ku hlongorisa hi lava a va va hlayisa, va vula leswaku va karhele ku hlayisa magoya.

Hi vona Davula nakambe loko a fihlela malume wa yena lexi endleke leswaku a fika nivusiku. Swiendlo leswi swa endliwa hi vanhu vo hanya kahle. Vana manguva lawa va swi kota ku xanisiwa hi vanhu lavakulu hi swa masangu va nga vuli nchumu hikuva va tshembisiwile ku dlawa. Loko va ri vanhwana vona u to vona ni mitirho ya vona eswikolweni yi nga ha nyawuli, swi fika ni laha va feyilaka. Ximunhuhatwa lexi Davula a xi hanya no endla leswi vito ra xona ri vulaka swona. Swi tlhela swi khorwisa na muhlayi leswi Davula a hanyisa xiswona.

3.1.2. Dlayani “Killer” Muhundisi

Vito leri ri huma eka rito dlaya leri vulaka “**to kill**” hi Xinghezi, leri nhlamuselo ya rona ku nga ku hundzisa munhu emisaveni a fa dyambu ri te hosi. Vito xikan’we ni xivongo swa yelana hikuva ku dlaya swa ha fana ni ku hundzisa munhu emisaveni. Lubisi eka mbangu wa yena hi vona a swi kotile ku wu humesela erivaleni leswaku vahlayi va kota ku twisisa ximunhuhatwa lexi. Loko hi ya hi Xibibele ku dlaya munhu a hi ku tirhisa mukwana kumbe xibamu, kambe ni loko u vavisa moya wa yena u n’wi dlele, ni loko u hleva munhu a kala a fika ni laha va nga n’wi dlayaka u n’wi dlele.

Laha eka tsalwa ra hina ra **I VUTOMI** mutsari u ri thyile kahle vito ra Dlayani, tani hileswi Dlayana a ri xigevenga lexikulu, lexi a xi dlaya no hundzisa vanhu emisaveni, xikan'we no onha nhundzu ya vanhu. Hi vona nakambe mutsari a ringeta hi matimba ku hi kombisa leswaku u kale a xaviwa leswaku a ta dlaya Billy Masangu handle ka nandzu. Eka Dlayani ku dlaya munhu a swi nga n'wi endli nchumu. Hi twa ni loko va ta va va hupe Davula ku n'wi dlaya, Dlayani yena u ri:

“Bastard” ku vula Dlayani a lo yima, a hi fanele hi xi dlele xifanyetana lexiya. Vona leswi setinyuziphepha na thelevhixini na swiyanimoya swi baka huwa hi ndlela leyi, mikarhi leyi se yi ta tika.”

Mutsari laha u hi kombisile swinene leswaku vito leri ri fambelana swinene ni leswi humeleleke eka tsalwa. Loko va ta va va tekele mulungu movha Dlayani hi yena a kombisa leswaku loko a nga va nyika xilotlela u ta n'wi dlaya. A a vurisa xileswi a vekile xibamu enhlaneni wa mulungu wa xinuna, loyi wa xisati a tsandzeka no vulavula hi ku chuwa. Vanhu vo fana na Dlayani hi hanya na vona siku rin'wana na rin'wana, lava va kotaka ku rhumiwa hi munhu ku va susela munhu wo karhi emisaveni.

Mahanyelo yo tani ha ma vona ni le ka vatatana/vamanana lava xavaka swigevenga swi va dlayele varhandziwa va vona hi ku lava timali ta timindzidzakhombo. Eku heteleleni va tlhela na mali ya kona va nga yi kumi, kambe va khomiwa va ya etlela ejele. Hi vona na yena Dlayani mali leyi va n'wi nyikeke yona a nga ha yi dyanga kahle hi leswi se a khomiwile a ri ejele.

3.1.3. *Hlomani Matlharini*

Vito leri kun'we ni xivongo xa yena swi fambelana kahle, tani hileswi ri tumbulukaka ri huma eka rito "**hloma**" leri vulaka ku lulamisa matlhari mi ya eka lweni.

Laha eka tsalwa hi vona hi mikarhi yo tala Hlomani a kumeka a ri yena wo rhangana ku lulamisa swibamu a lava ku balesela. Hi vona ni hi nkarhi lowu Davula a ri entshaveni yena na Dlayani va xi baleserile hambani leswi xi poneke. Loko va ta va va xaviwile hi Sekhukhune ku ya dlaya Billy Masangu va n'wi baleserile a wela eriweni lero chavisa handle ko kanakana. Hi tlhela hi vona nakambe Hlomani ku va yena loyi a lulamisaka xibalesa a lava ku dlaya Matlou loko va ta va va n'wi tlhakisile va ya tumbela na yena enhoveni endzhaku ka loko va vonile leswaku se maphorisa va byi kumile vuthala bya vona ni leswaku va tumbele ekusuhi ni vhengele ra Wessels kusuhi na le Tzaneen. Hi twa mutsari a n'wi hlamusela hi ndlela leyi loko se a lava ku balesela Matlou:

*Loko u fika kwale u rungula vanghana va mina
Adolph Hitler, Napoleon Bonaparte, Ayatola
Khomeini, Fare Aydid na Nebukadnetsar, ku
vula Hlomani, a korolile.*

Hlomani hi tlhela hi n'wi vona nsele wa yena ehodela loko a ta va a tshembisanile na Sekhukhune ku nyikana mali yo hakelana ku va va dlaya Billy. Loko Sekhukhune a lave ku n'wi nyika mali ya R20G ematshanwini ya R30G hi n'wi twa a kwata a kala a vula marito lama landzelaka:

*Sekhukhune, hina wa hina ntirho hi wu endlile. Ku
pona ka munhu wa wena a swi kombi ku*

tsandzeka ka hina. Kambe loko u nga lavi ku yi tisa 10G leyin'wana swi le ka wena. Ntsena hi ta ku komba leswaku loko hi hlundzukile hi na futa ku fika kwihi hi munhu. Kambe u nga vilely, u nga ka u nga tisoli hikuva u ta va u file. Ek chayela jou waar. Swi sharp loko u nga lavi ku hi nyika. Sala kahle.

Maendlelo ya Hlomani a ya tikomba leswaku yena a ri munhu wo rhandza tinyimpi. Mutsari u swi kotile ku humelerisa vuswikoti bya yena bya ku vumba swimunhuhatwa leswi khorwisaka. Vanhu vo fana na Hlomani lava va nga swi koteki ku vulavula na vanhu kahle xa vona i ku tshembisa ku dlaya loko u nga nyiki swilo swa vona, naswona ku vulavurisana eka vona swa yila.

3.1.4. Dave Matome Sekhukhune

Vito ra Sekhukhune ri ni ndhuma swinene tani hileswi ri nga vito ra tihosi ta khale letikulu to chaviseka ta Vasuthu. Hi ndlela yin'wana loko munhu a kala a thyiwa vito leri a ti kuma a ri munhu wo hlawuleka. Swi ve tano ni le ka Sekhukhune. Loko hi ya hi mbangu wa hina ximunhuhatwa lexi xi tikuma xi fambelana ni tsalwa hi ku tikuma xi ri karhi xi tilavela swilo swa le henhla. Loko tsalwa ri sungula hi n'wi vona a navela xitulu xa Billy Masangu. U xava swigevenga leswaku swi ta dlaya Billy a ta sala a teka xitulu xa yena, lexi a xi ta endla leswaku a va hosi ya vana hinkwavo eyunivhesiti.

Ku "khukhuna" hi vulavulelo ra masiku hinkwawo swi vula ku endla xa n'wanchumu u nga voni hi munhu, i xihundla lexi mikarhi yo tala xi endliwaka nivusiku. Sekhukhune a endla swilo swa yena nivusiku, hi mikarhi yin'wana loko munhu a endla swilo a tumberile hi ri wa khukhuna. Loko Sekhukhune a ta xava Dlayani na Hlomani u swi endle a nga voni hi munhu.

Lubisi u swi kotile ku vumba ximunhuhatwa xo fana na Sekhukhune tani hileswi hi swi vonaka leswaku swiendlo swa yena i swa munhu loyi a hanyaka. Va kona vanhu vo fana na Sekhukhune lava va nga endlaka kumbe ku dlaya munhu a fela xitulu xa yena, leswi ku nga swiendlo leswi khorwisaka.

Kwala tikweni ra ka hina varhangeri va hina kwala Afrika-Dzonga va karhi va tekelana switulu, ro xa va ku loyi a nga lunghangi, kambe ya ri mano ya ntswatsi va endlela ku teka xitulu xa yena. Loko va vona onge wa alela u xaveriwa vanhu va rhangani hi ku n'wi chavisa endzhaku va dlaya. Hi tala ku swi vona ni loko va ta endla swa nhlawulo. Lava va va voneke va ri swirhalanganyi va susiwile emisaveni ni nhlawulo wu nga se fika va ya eka vakokwa wa vona, ku sala ku hlambanyisa. Lubisi u fana ni xingomantanda hikuva u swi lorhe khale swa tiko leri lero hanya hi tinyimpi ku ri hava na ntwelavusiwana, laha munhu loyi a nga hava nchumu a tekeriwaka ni leswi a nga na swona.

Sekhukhune hi n'wi vona a tinyungubyisa hi mali leyi a nga na yona. Sekhukhune a nyanyuka ku fana ni vafana lava ha dyondzaka ku gangisa, vanhwana va hlanganaka tinhloko. Loko Sekhukhune a ri ni xigangu xa yena Angel u tshama a ri karhi a vula leswaku mali yi tele ngopfu, na leswaku a vule xin'wana na xin'wana lexi a xi lavaka u ta n'wi xavela. Loko maphorisa ya lava ku n'wi khoma u vula leswaku yena a nga fanelanga hi ku khomiwa tani hileswi a nga munhu wa le hanhla. U tlhela a va tshembisa mali yo tala leswaku va nga n'wi khomi. Hi n'wi twa a tlhela a vula marito lawa:

*Loko mo ndzi humesa ekheleni leri ra ndzilo,
un'wana na un'wana wa nwina ndzi nga n'wi sula
mihloti himakumembirhi ya magidi ya tirhandzi.*

Maendlelo lawa a ya hi hlamarisi hikuva hi hanya eka swona swa vanhu vo bombisa rifumo, va vula leswaku a wu nga hetu swikhwama swa vona. Sekhukhune tanihi munhu wa misava leyi hi vona na loko a ta va a kombetile vutoya byo chava ku dlawa hi va Hlomini, hikuva munhu wun'wana na wun'wana loko swi bihile o fanela a chava kumbe ku tsutsuma. Laha hodela a nga ha lavi no vona hi munhu leswi a chuhise swona, nakambe hi n'wi vona loko a ta va a hume ejele a kombela ku khomeriwa eka Billy Masangu leswi a nga lava ku n'wi dlaya. Leswi a swi ri swiendlo swa ntiyiso swo tlhela swi tshembisa. Hi n'wi twa loko a ku:

Ndzi khomeli Billy, ndzi khomeli.

Marito lawa ya Sekhukhune ya kombisa leswi vanhu va hanyisaka xiswona, ngopfu lava vupfeke emiehleketweni. Mahlamulelo ya Billy na wona ma hi kombisa leswaku i ntiyiso loko munhu a kombela ku khomeriwa wa amukela u tiyisisa mhaka leyi hi yi kumaka eBibeleni leyi ngo “**hi rivaleli swidyoho swa hina tanihi loko na hina hi rivalela van'wana**”. Billy a swi n'wi nonohelanga ku hlamula hi ndlela ya vumunhu. Hi twa a vula marito lama:

Hi byo vutomi hi ta ku yini.

Marito ya Billy ya kombisa leswaku hi sweswi ku hanyisiwaka xiswona, ho fanela ku swi amukela hambiloko swi tika.

3.1.5. Jordaan

Lubisi eka ximunhuhathwa lexi u humelerisa swiendlo swa munhu loyi a nga mulungu hakunene, tani hileswi mulungu a nga munhu wo rhandza mali na rifuwo ra yena.

Leswi swi tikomba hi loko Jordaan a byela Davula ku famba a lava homu ya yena leyi nga lahleka. A a nga vileli mpfula hambu xirhami ehenhleri ka n'wana wa wantima. Ku chochovela ka le makhwatini layo chavisa, swigevenga leswi a swi lava ku xi dlaya, eka yena a swi nga vuli nchumu, kambe o tilavela homu ya yena ntsena. Hi n'wi vona a tlhela a xi hlongola nivusiku laha a swi nga kali swi n'wi tova heloni leswaku xi nga hlangana ni vanhu va xi dlaya. Loko a ta va a twe leswaku munhu loyi a nga ta ta ni vuxokoxoko u ta ririsiwa hi mali leyo tala hi n'wi twa a ti rivarisa leswi a xi xaniseke. U tsutsumela eBuxi ku landza Davula handle ko nyuma leswi a xi hlongoleke.

Mutsari u hi kombisa ni leswaku mulungu i munhu wo langutela wantima ehansi a nga languti ni xiyimo xa kona. Loko a fika exitichini xa maphorisa u lava ku pfuniwa hi mulungu ku nga ri wantima. Eku heteleleni u tikuma a kume mali leyi a yi fanela ku kuma hi Davula, a dya laha a nga rimangiki kona. Lubisi u hi humesela xifaniso xa wansati loyi a swi kotaka ku byeletela nuna ku endla swo hamboloka. Nsati wa Jordaan a byela nuna ku hlongola Davula nivusiku handle ka nandzu.

Eka mahanyelo ya masiku hinkwavo va kona vavasati lava fanaka na nsati wa Jordaan, vavasati lava tekaka mutirhi a nga ri munhu naswona va nga dya a va langutile swi nga vuli nchumu. Loko kona o onha xa n'wanchumu o vtheta a kombiwa gede. Vavasati vo tani nuna wa cina vona va ri karhi va phokotela. Loko nuna a ehleketa ku ya ekaya u vona swi antswa ku tshama ebyaleni ku ri ni ku ya ekaya.

Nsati wa Jordaan a nyenyela ngopfu a lava leswaku nuna wa yena a landzelela hinkwaswo leswi a swi vula. Hi n'wi vona a ri ni rivengo ro tlula mpimo, a teka wantima a nga ri munhu. Hi n'wi twa loko a ku:

Vantima i vahedeni, i vatsotsi. Loko u nga tlharihi, rifuwo ra wena hinkwaro ri ta lova mbooo! A ndzi kanakani sweswi homu yi le tshangeni ra xin'wana xa swilo leswi. Kumbe xana no dlaya swi dlele sweswi. Swi ni tibucari kambe a swi fuwanga swilo leswi. Xana u ri swi yi kuma kwihhi nyama ya kona...ndzi...ndzi vula swifuwo swa kona?"

Nsati wa Jordaan u byeletela na nuna ku hlongola Davula. Hi n'wi twa a vula leswi eka nuna:

U lava ku byeleteriwa hi mina leswaku u hlongola mfenhe leyi vusiku lebyi ? A wu na miehleketo wena?

Lubisi u tlhele a hi nyika xifaniso xa vavasati va manguva lawa vo ka va nga hloniphi vanuna va vona, lava loko a swo endleka no va ba a va ta va ba. Hi twa nsati wa Jordaan a vula leswi eka nuna wa yena:

U nga etleli u nga si ndzi byela ntiyiso... nomo wa wena wa nuhwa hi vunwa lebyi u nga ku byi hlanteni. Vulavula ntiyiso loko u lava ku ntshunxeka Jordaan.

Marito ya nsati wa yena ya hi kombisa wansati wo leva a tlhela a karhiha, leswi hi talaka ku swi vona eka vavasati vo tala. Vavasati van'wana vo fana na yena va vantima na vona va swi kota ku venga wantimakuloni va tlhela va n'wi navelela swo biha, kona loko o va a tekiwile hi nuna wo tikota a nga ri vonanga. Loko kona o tlhela lowa wanuna o va ni vatswari va ta hluphekisiwa va tsoniwa ni swakudya.

Mutsari u yile emahlweni a hi kombisa ni swiendlo swa maphorisa lawa loko ya lava ku khoma munhu ya rhangaka hi ku vutisana. Loko munhu wa kona o va dizela va n'wi tshika. Hanyelo ra maphorisa hi ri vona siku na siku. Lomu mapatwini vanhu va khomiwa va nga ri na nandzu, lava nga na nandzu va tshikiwa tani hileswi va nga ta va va nyikile xipfalanomo. Loko ku ri eswitokisini tidokete ta nyamalala, ti tekiwa onge ti lo teka hi swipuku kasi do.

Loko Sekhukhune a ta va a tshembisile maphorisa leswaku loko vo n'wi tshika u ta va nyika mali, va sungula ku kanakana no banana hi tinhloko va navela ku teka mali. Hi twa leswi loko Maake a hlohletela maphorisa lavan'wana hi ku vula leswi:

*A hi twananeni vavanuna...nyama hi leyi, xana ha
yi vukula kumbe a hi swi byeli munhu ho byela
tsolo hi tlhava hi dya hi ri vanharhu ntsena ke?*

Swiendlo swa vona hi leswi ni vanhu va manguvalawa va hanyisaka xiswona. Loko munhu a lava xo karhi u rhangaka hi ku dizela vanhu valavo. Tithendara a wu tikumi handle ko sungula u humesa xan'wanchumu. Masiku lawa vanhu va tsandzeka no kuma mitirho leyi va nga lo yi dyondzela tani hileswi lavo pfumala dyondzo va humesaka timali to ba mati tingwenya ti etlela, mbuyangwani u ta yi kuma kwihi mali.

3.1.6. Gwavula

Vito ra Gwavula ri huma eka rito **“gwavu”** leri vulaka ku pfula xa n'wanchumu hi xihatla, u tlhela u nghena eka ndhawu yo karhi swi nga ehleketiwanga. Eka tsalwa hi twa hi laha Gwavula swiendlo swa yena swi fambelanaka ha kona ni vito ra yena. Loko va ta va va lave ku khoma Sekhukhune u byele maphorisa lavan'wana leswaku va nghena ehofisini hi xihatla va n'wi khoma.

Gwavula a ri ximunhuhakwa lexi a xi ehleketa hi ku hatlisa. Hi n'wi twa loko maphorisakulobye va lava ku teka mali eka Sekhukhune yena a vula leswi:

*Ko va ku mina a ndzi ehleketi hi mbilu kumbe
mavoko kumbe nhompfu kumbe milenge kambe
ndzi tirhisa byongo. Xana ma swi tiva leswaku
lava va tinyuziphepha se va nyikiwile swifaniso
swa swigevenga leswi voniweke hi Davula ke?*

Mavulavulelo ya Gwavula ya kombisa vutlhari lebyi a byi tirhisa eka swilo swa yena. U kota ku vona ndzingo wa ha ri kule. U kote na ku vona leswaku loko vo teka mali ivi va kumeka, xana a swi nga nyumisi ku khomiwa ka maphorisa ke, xin'wana va nga tlhela va helela hi ntirho.

3.1.7. Moloto

Mutsari u ya emahlweni a hi kombisa ximunhuhakwa lexi a xi nga tshembekanga, lexi a xi xenga munghana wa xona. A xi tiendla Judas wa le Bibeleni. Hi twa hilaha Moloto a dya munghana wa yena Sekhukhune swirhendze hakona. U n'wi hleva ni vatirhi va yunivhesiti va Phahladira, a vula leswaku i nyokahansi, a vula na leswaku u n'wi tiva swinene. Leswi a swi endla leswaku va ta tshemba yena ntsena. Vanhu vo fana na Moloto hi hanya na vona, hi dya na vona kambe va ri karhi va ku xavisa eka valala. Moloto a tshamela ku vula leswaku Sekhukhune i mukhaya wa yena. A ko vula nomo kasi mbilu a yi tele mavondzo ni lunya. Loko Sekhukhune a ri ejele u sala a n'wi tekela murhandziwa wa yena Angel, a vula leswaku u ta n'wi endlela xin'wana ni xin'wana, a n'wi nyika ni mali yo xava leswi a swi lavaka, ntsena loko o pfumela ku n'wi rhandza. Hi twa Moloto a ku:

*Mina ndzi nga ku nyika mali leyi u yi lavaka
namuntlha kunene mina ndzi nga swi endla
hinkwaswo sweswo ntsumi ya mafi loko wo
pfumela ku va nhwana wa mina.*

Ejele Moloto u vutisa Sekhukhune hi ku n'wi koya leswaku a khomeriwa yini, a ri karhi a ti tiva timhaka ta kona hinkwato. U handzulela ni papila leri a n'wi nyikeke ku ya ri fikisa eka xigangu xa yena Angel. Vanhu vo fana na Moloto va tele eku hanyeni ka hina lava xanisaka vanghana va vona va tlhela va va hundzula swihlekiso va ri karhi va n'wi vula munhu lonene hi le tlhelo. Lubisi u tlhela nakambe a hi kombisa ximunhuhata xa xisati lexi hanyaka tanihi vavasati va manguva lawa lavo rhandza ngopfu mali, ku fika laha va nga khathaleki na leswaku yena u hanya njhani, swi kahle swa yena kumbe e-e. Angel u rhandza Sekhukhune a n'wi rhandzela mali ya yena.

Hi n'wi vona loko a vhakela Sekhukhune a fika a vulavula hi mali ntsena na loko a twa leswaku u khomiwile a nga ha n'wi yimeli kambe u ya emahlweni a rhandzana na Moloto, a endlela ku kuma mali yo xava leswi tsakisaka mbilu ya yena. Ku kombisa leswaku a nga ri na mhaka na Sekhukhune loko a twa leswaku u khomiwile ematshan'weni yo puta no rila khombo leri humeleleke murhandziwa wa yena, hi n'wi twa a ku:

*Dave u ndzi dlele ma tiva. U ndzi odise swiambalo
swa gidi ra tirhandzi kutani sweswi va le posweni
va lava ku swi ttherisa. Ndzi to yini mina!*

Vavasati vo fana na Angel va hanya laha ka misava leyi, lava loko va vona murhandziwa wa vona a ri na mali yo tala, va endla ni kungu ro n'wi dlaya leswaku va ta kuma mali ya kona.

Mutsari u ya emahlweni a hi kombisa mbangu wa le mathekisini, leswaku va kona vanhu va vutoya lava hambu vanga vutisiwanga nchumu vona va nga ta ku byelaka loko va onhile xa n'wanchumu. Hi vona wajaha loyi a ri ethekisini a ti vula eka maphorisa leswaku yena u ni mbangi ku ve a nga vutisiwanga. Hi ku vona maphorisa wa chuha, a va byela va kala va n'wi khoma swi nga fanelanga. Hi twa leswi loko a jamuka a ku:

*Ndzi khomeleni. Mina a ndzi dzahi va lo ndzi
sindzisa ku ya xava!*

Mutsari u hi nyika xifaniso xa wansati wa le madorobeni loyi loko a khandziye thekisi a nga lavi no tshinelela vanhu van'wana. Leswi a ambariseke xiswona swa tikomba leswaku a nga lavi ku khumbiwa. A tibile swinene a tlhela a tipenda ni milomo hi pende yo fana ni ya swiambalo swa yena. Swimunhuhatwa swa Lubisi swi vumbiwile kahle nakona swa khorwisa. Loko a gimeta mhaka ya yena u hi kombisa hi swigevenga leswi loko swi voniwa nandzu swi nga aliki, kambe swi pfumela tanihi vanhu lava hi hanyakana vona, l'ava loko ti bihile va amukelaka milandzu ya vona. Sekhukhune Matome Dave, Dlayani Killer Muhundzisi na Hlomani Matlharini va amukela milandzu ya vona va pfumela ni ku gweviwa ku tshama ejele handle ko kanakana.

Loko hi langutisa eka tsalwa ra **Xona hi Xihl?** Maluleke na yena u ringetile hi matimba ku hi vumbela swimunhuhatwa leswi nga ni swiendlo swa vanhu vo hanya. Maluleke u hi kombisa hi wanhwana loyi a tirhandza, wo hlonipha ni ku saseka. Victoria u hi kombisa swinene leswaku nuna wa hloniphiwa, u tirhisa ni xirhangani xa "*mi-*" ongeti va lo tala vavanuna va kona kasi do. U teka nuna a ri xitumbelo xa yena. A velekiwile emutini wa vanhu lava a va ri na swa vona kambe a wu nga ta swi lemuka hi mahanyelo ya yena lamanene.

Billy nuna wa Victoria tanihi ximunhuhatwa xo hlonipha, xo teka munhu un'wana na un'wana a ri ni nkoka, hi n'wi vona ni loko n'wingi wa yena Simon Xihahale a nga n'wi khomi kahle yena a nga rihiseli, a n'wi teka tanihi tata wa yena. Loko Simon a vabya wa pfuneta ku n'wi yisa eka dokodela. Loko a ta va a loveriwe hi tata wa yena hi n'wi vona vunene bya yena eka muchayeri wa lori loko a ta n'wi nyika swakudya no n'wi xavela swo timula mikolo a nga vileli ha nchumu. Vanhu vo fana na Billy va tele lava swi kotaka ku endlela munhu un'wana handle ko kanakana, naswona hi hanya na vona siku na siku. Leswi swa hi kombisa swinene leswaku Maluleke u swi thyile kahle swimunhuhatwa swa yena. Loko hi xiyaxiya va kona na vanhu vo fana na Simon Xihahale lavo tiendla Vakreste, va nyenya vanhu van'wana, lava va tshikaka ndhavuko wa vona, va ticina va tiendla valunguntima. Swi ve tano ni le ka Xihahale hikuva a tirhandza swinene, a nga lavi ni leswaku vanhu va tiva ni lomu a humaka kona.

Maluleke eka vahlayi u lava ku vanyika xifaniso xa leswaku vahedeni hi ku vulavula ka Simon a hi vanhu, yena hi yena wo antswa. Simon u hlohotela ni nsati leswaku a vona onge hi vona va antswaka ku tlula lavan'wana. Hi ku vula ka mutsari va kale va lava ku tiendla makhaladi kambe swi lo va tsandza. Maluleke u hi kombisa Xihahale loyi a khomiwaka hi swikwembu, a chava no byela vanhu hikuva a ehleketa ku tinyumisa kambe maendlelo ya xintu a nga lavi no twa hi wona. A venga vamakhelwana va yena, a vula leswaku a va ngheni na kereke, va cina macomani na ku kholwa eka tin'anga. Hi n'wi vona a nga byeli vanhu ntiyiso, hi ku ya ka nkarhi ntiyiso wu humerile erivaleni a chayeriwa a hundzuka n'anga leyikulu.

Kun'wana Simon a ri munhu wo tirhandza a famba ni hi movha wa mavito. Mutsari u tlhela a hi kombisa ximunhuhatwa xo fana ni M'xeke lexi kombisaka vunghana bya ntiyiso. M'xeke u tirha na Xihahale ehodela ya Boulevard. Loko a vona munghana a vabya a nga n'wi tshikanga naswona a nga endlanga tanihi xivulavulelo lexi nge ***"Loko wo hlanta byalwa u ta vona vanghana kambe loko wo hlanta ngati u ta vona maxaka"***.

Eka nkarhi lowu M'xeke a hundzuke xaka ra Xihahela ra ntiyiso. Munghana lonene u fike laha a nga tshika ni ntirho a nga swi ehleketi ni leswaku va nga n'wi hlongola. Xa yena a ku ri ku vona munghana wa yena Simon a horile. U fambafambile hinkwako na yena ku kala a hola a tlhelela eka xiyimo xa yena xa khale. Mutsari u hi kombisa hi xiyimo xa Simon loyi hi nkarhi wa sweswi a nga ha ambali sudi kambe a fanele ku ambala palu na njeti leswi a swi nyenyeke evutsongwanini ni le ku kuleni ka yena. Maluleke u hi vumbele swimunhuhata swo fana ni swa dyangu waka Xinyamatana lava a va nga tinyungubyisi kambe va tsakela munhu un'wana na un'wana handle ko hlawula. Va ka Xinyamatana a va ri vahedeni, va nga tivi swa tikereke va hanya hi tingoma ni mancomani, hambi leswi a va hanya swa le makaya a va ri ni rirhandzu eka vanhu hinkwavo. A va rhandza ni va ka Xihahela hambi leswi Simon a va venga.

Hi vona karhi lowu a va lave ku tshwela endlwini Xinyamatana u tile ni vanhu va yena va ta pfuna handle ko kanakana. Loko a swi endlekile leswaku ku ri va ka Xinyamatana va ri khombyeni Simon a ta va a nga va pfunanga, a ta pfanga no vula leswaku khone, loko a vo fela lomo. Hi tlhela hi vona vanhu lava va rirhandzu va pfuna Simon loko se a ri ni swikembu. A va zanga va vula leswaku a a va nyenya, vona va lo vona wu ri nkarhi wa vona wo kombisa vunene. Maluleke u ya emahlweni ni ku kombisa ximunhuhata xo fana na Gija Xitimela, n'anga leyo duma swinene, yo tlhela yi tiva ntirho wa yona. Yi kotile ku fukula swikwembu swa Xihahela swi humela erivaleni.

U tlhele a n'wi hlohlotella ku rhandza ntirho wa yena lowuntshwa. Maluleke a ri ni xikongomelo xo kombisa leswaku ndhavuko wa wena u nga wu tsan'wi. U tlhela a kombisa ni leswaku a swi vuli ku tshika Xikreste lexi u nga na xona, tanahi Simon loko a ta va a thwasile a nga tshikanga kereke, kambe u yile emahlweni na yona. Lexi nga kona hileswaku a nga ha ngheneleli eka ku va nkulukumba wa kereke.

NDZIMA YA 4

4. NKONGOMELO

Nkongomelo eka tsalwa hi nga vula leswaku i mhakankulu leyi mutsari a yi tirhiseke, leyi n'wi susumeteke ku kala a ehleketa ku tsala tsalwa ra yena. I mhakankulu leyi mutsari a paluxelaka vahlayi ha yona, leswaku va ta kota ku vona ni ku twisisa leswi vutomi byi vulaka swona, leyi a navelaka ku koka rinoko ra vahlayi leswaku va hlaya tsalwa ra yena hi nkhekhi.

Nkongomelo hi nga tlhela hi hlamusela leswaku hi xona xivindzi xa mhaka leyi mutsari hi ku tirhisa xitori a ringetaka ku kombisa kumbe ku paluxela vahlayi yona. Brooks, Purser na Warren (1975:15) vona va seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

...what we ...call theme, (is) the governing idea implicit in the original situation of conflict that becomes, in the end, the focal idea - what takes to be the meaning of the whole (story).

Eka **Wikipedia, The free encyclopedia** hi kuma ku seketeriwa ka mhaka ya va Brooks, Purser na Warren hi ndlela leyi:

A theme is a main idea, moral, or message, of an essay, paragraph movie, television program, books or video games. The message maybe about life, society or human nature.

Nhlamuselo leyi hi yi kumaka laha henhla yi hi kombisa swinene leswaku hungunkulu ra tsalwa ri nga kumeka eka tinxakaxaka to hambana ta switsariwa. Hi ku tirhisa ntlangu muhlayi kumbe mulangutisi a nga kota ku twisisa leswi mutsari a lava ku n'wi byela swona. Tsalwa ri nga va ri vulavula hi vutomi eka vanhu kumbe ku hlamusela hi vutomi bya vanhu.

Nkongomelo wu nga tshikilela miehleketo yo karhi leyi mutsari a ri na yona eka ku paluxela vahlayi va yena. Miehleketo leyi yi nga va yi entile, yi tika ku hatla muhlayi a yi twisisa, kambe a ri ni mhaka ya koka yo lava ku byela vahlayi va yena. Brooks, Purser na Warren (op. cit :5) na vona va seketela mhaka leyi hi ku boxa leswi:

...a piece of fiction basically represents the writer's ideas and feelings about life and its meaning –in short, what we may call his vision of life.

Brooks, Purser na Warren va tlhela va ya emahlweni ni ku hlamusela leswaku nkongomelo wu nga vi dyondzo leyi kombisaka vunene kambe a ku ve ku lemukisa muhlayi ku kuma ntiyiso wa vutomi hi yexe, ku fika laha mutsari a tlimbeletaka muhlayi ku tiva ntiyiso. Hi twa leswi loko va ya emahlweni va ku:

...the basic truth implicit in fiction is that man must struggle for truth, for knowledge of the world and self...

Eka matsalwa yo hambanahambana lawa hi nga na wona, vatsari va nga va ni mikongomelo yo tlula wun'we, xikongomelo xa kona ku ri ku lemukisa vahlayi leswi humelelaka evuton'wini. Muhlayi wa tsalwa a nge swi koti ku twisisa nkongomelo wa tsalwa loko a lo hlaya pheji rin'we ntsena, kambe munhu a nga kota ku kuma mongo wa kona hi ku hlaya tsalwa hinkwaro. Muhlayi u fanele ku va ni vuswikoti byo hlamarisa ku va a kota ku tikumela nkongomelo hi yexe. Eka matsalwa muhlayi a nga fiki laha a ehleketaka leswaku nhlokomhaka yo karhi yi nga hundzuka nkongomelo wa xitori, kambe i xitori hi xoxe. Swi tano ni le ka vito ra tsalwa hikuva ri nge hundzuki nkongomelo wa tsalwa.

Eka matsalwa lawa mambirhi, *I Vutomi* na *Xona hi Xihl?*, hi ta langutisa swinene leswi vatsari va humeleriseke ha kona mikongomelo ya vona. Eka *I Vutomi*, Lubisi u hi humesele mikongomelo yo hlaya, hi kuma nkongomelo wa ku **MAVONDZO A YA HAKELI**. Eka tsalwa leri hi vona Sekhukhune, yena ximunhuhathwankulu a humelerisa mavondzo ya yena hi ku vengela Billy Masangu, a n'wi vengela xitulu xa yena. Mavondzo i xilo lexo chavisa, naswona xa susumeta munhu ku endla vubihi. Hi vona Sekhukhune a ehleketeta ku susa Billy emisaveni leswaku a ta sala a teka xitulu xa yena. Emiehleketweni a tivona a ya hola mali yo hlaya, leyi hi ku vona ka yena a yi nga n'wi faneli Billy. Eka Sekhukhune vutomi bya munhu a byi nga vuli nchumu ku ri na xuma. Hi n'wi vona a xava swigevenga leswaku swi ta n'wi pfuna ku dlaya munhu loyi a ehleketeta leswaku hi xona xirhalanganyi xa yena.

Rivengo ra Sekhukhune ri n'wi endla leswaku a humesa mali yo xava swigevenga, a nga vileli ku halata ngati ya nyimpfana yo ka yi nga onhanga nchumu, a dirowa ni mepe wa makombandlela yo ya halata ngati ya makwavo. Hi twa eka xiphaphana a tsala marito lawa:

Vavanuna, etihelo leri'wana ndzi mi dirowerile mepe. LeMagoebaskloof hi laha mi nga ta n'wi dlayela kona a wela eriweni. 'Please' mi nga endli swihoxo ndza mi kombela! Ndza swi tiva leswaku mi nga ka mi nga swi endli.

Lubisi u ya emahlwei ni ku hi kombisa xileriso xa Sekhukhune loko a ku:

Tsundzukani, u hundza hi kwalomuya ka vaawara ya nharhu eMagoebaskloof a vuyela haleno Turfloop. Movha wa yena ndza tshemba ma ha tsundzuka leswaku i wa njhani na tinomboro ta wona.

Marito ya Sekhukhune yo tikomba swinene leswaku Lubisi a ri ni xikongomelo xo hi kombisa leswaku munhu swi olovisa ku yini ku n'wi dlaya handle ka nandzu. Mavondzo lawa hi ma twa na loko se a va tshembisa hakelo ya vona loko a ku:

Loko mi hetile ntirho hi ta hlangana kwale hi nga twanana kona hi siku leri hi nga twanana rona ra ti 27 ta n'hweti yoleyi ya Nyenyanyana. Ndzi ta va ndzi ri na mali ya n'wina. Ndzi nga ka ndzi nga endli xihoxo. Heitha vafana va moya heitha!

Ntshaho lowu wu hi humelerisa swinene leswaku rivengo a ri na nsaso. Sekhukhune a nga kangi a swi ehleketa leswaku loko a dlaya Billy xana vandyangu, nsati ni vana va ta sala va hanya ha yini. Xa yena i ku vuyeriwa hi xitulu.

Hi nkongomelo wa Lubisi hi kota ku vona leswaku la misaveni va kona vanhu vo fana na Sekhukhune lava navelaka ku wisa munhu dyambu xi te hosi! Vanhu va dlawa, van'wana va tlhakisiwa va ya cukumetiwa ekule ni switulu swa vona leswaku va nga tshuki va vonakile.

Sekhukhune hi mavondzo ya yena u endla leswaku eyunivhesiti ku nga ha lawuleki, swilo swi yima hi nhloko, vana va pfumala muleteri, tani hileswi a vavisekile a ri xibedhlele. Sekhukhune a nga vileli loko vana va vanhu va nga dyondzi hi makwanga. Maendlelo lawa ya humelela ni le ka mikarhi ya sweswi, laha mudyondzisi a tshikaka ni tindzumulo, va toyitoyela mali. A va vileli hi vumundzuku bya vana lava. Rekitara a va ni vuyimayima, a kala a vona swi antswa ku nyika yena Sekhukhune xitulu xa nkarhinyana. Wa tsaka hi mhaka leyi, kambe leswi rivengo a ra ha tate miehleketo ya yena, a nga tsakisiwanga hi xitulu lexiya hikuva yena a lava swigevenga swi n'wi susela Billy ra makumu. Kunene mavondzo a ma hakeri. Ya ku endla u nga chavi no halata ngati ya munhu wo ka a nga ri na nandzu.

Mavondzo eka munhu ya nga ku endla u sungula no hembra. Hi vona Sekhukhune a kaneta emahlweni ka maphorisa leswaku hi yena a teke ni kungu ro lava ku dlaya Billy. Loko a ya emahlweni u va tshembisa mali loko vo n'wi tshika va nga n'wi khomi. Mavondzo ya Sekhukhune ya n'wi fikisa laha a khomiwaka a yisiwa ejele. Hambi leswi Vatsonga va nge tingana ti khoma vahlaleli, a swi nyumisa loko muleteri a fanele ku khomiwa a yisiwa ekhotsweni. Nkongomelo wa Lubisi wu humesela ehandle leswi vanhu va manguvalawa va hanyisaka xiswona. Mimfumo ya lwa yi lwela vurhangeri, van'wana va dlayana va lwela switulu. Lubisi onge a ri xingomantanda loko a ri karhi a tsala tsalwa ra yena, xo vhumba leswi nga ta humelela eka nguva leyi, laha misava yi pfumalaka ku rhula. Varhangeri va susiwa hambu va nga onhanga nchumu ku ri mavondzo ntsena.

Mavondzo, hakunene a ma hakeli. Sekhukhune loyi a venga Billy a ehleketa leswaku loko a file u ta kuma xitulu xa yena ni mali leyo tala, kambe swi hundzuke mandza ya risenga. Ematshan'weni yo kuma leswi hinkwaswo u khomiwa a yisiwa ekhotsweni a hela a hundzuka xihlekiso eka machudeni ni valeterikulobye va le Turfloop. Nkongomelo wun'wana lowu kumekaka eka tsalwa ra *I Vutomi* hi lowu nge **MULUNGU A HI XAKA RA MUNHU, XAKA RA YENA I MALI.** Laha Lubisi u kombisa nsele ni lunya leri nsati wa mulungu a nga va na rona eka munhu wa wantima.

Nkata Jordaan u venga wantima ku tlula mpimo. A nga lavi no n'wi vona hambi ku ri ku hlangana na yena hi mahlo. Hi twa na loko Davula xisiwana xa vanhu lexi a xi lahlile homu ya nuna wa yena. Hi n'wi twa a kwata loko nuna a kombisa leswaku leswi vuriwaka hi Davula wa swi twisisa. Nkata Jordaan u byela nuna ku ka a nga tshembi munhu wantima ,a vula leswaku swo va swilo swo ka swi nga pfuni nchumu, swo hembra, rintihho rona a ha ha vuli, na loko va ta n'wi tekela ni rifuwo ra yena hinkwaro. Hi marito ya yena hi n'wi twa a ku:

A wu tshiki ku tshemba wantima. Ndzi ku byerile khale leswaku swilo leswi swi hanya hi vunwa, ku yiva ni vugevenga.

Rivengo ra wansati loyi ri hi kombisa swinene leswaku hambi u nga n'wi tirhela ka njhani mulungu, a nge pfuki a ku teke tanihi munhu. U va makwenu wa yena loko a lava u n'wi tisela mali, handle ka swona e-e rivala. Manana Jordaan a pfanga no vula leswaku homu leyi Davula xi nga yi lahla xo hembra va yi dlayile va dya. U tlhela a hlohletela na nuna leswaku a xi hlongola vusiku byebyo, a vula leswaku a xi yi xi ya tshama ni timfenhekulobye.

Lubisi a lava ku hi kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona, xi tele naswona xi nge nyamalali. Mulungu wa ha ta tama a ha lava ku va henhla ka wantima. Emisaveni leyi hi hanyaka eka yona va ha tele vavasati lava fanaka ni nsati wa Jordaan lava tsakelaka ku vona ntshuri enhlokweni ya xisiwana. Mahanyelo lawa a hi ma kumi eka valungu ntsena kambe ni le ka vantima lava xanisa vantima va ka vona. Vamakwerhu lava humaka eMozambique kun'we na le Zimbabwe ha va nyenya hi nga lavi ku tshama na vona, hi va vula ku nuha no nyenyetsa, xana hi hambane kwihi ni mulungu nsati wa Jordaan?

Vatirhi va Xikwembu va khomisiwa xo tika. Van'wana va tirhisiwa na hi mikarhi leyi a va fanele ku va va etlele kumbe ku wisa. Loko ku fika eka swakudya va dya loko va vasa va hetile ku dya. Loko swo endleka valungu va dye va heta va ta etlela va hlaya tinyeleti. Rivengo ra nkata Jordaan a a ri nyunyeterile ni le ka nuna. Ku rhandza munhu tani hileswi u tirhandzisaka xiswona eka Jordaan a swi nga ri kona, rivengo ra wantima a ri n'wi tlulerile. Hi twa hi loko va tshembisa leswaku munhu loyi a nga ta kuma vuthala bya munhu loyi a lava ku dlaya Billy u ta kuma xuma, hi loyi Jordaan a twelelaka hi ku pfuna hi Davula vuthala bya kona. Jordaan wa yi kuma mali kambe a nga ha nyiki Davula xa vanhu, xi nyanya ku hundzuka xisiwana hakunene.

Nkongomelo lowu i xipfulamahlo xa hina vahlayi. Nkongomelo lowu wu seketelana ni lowu nge **LOKO U RI XISIWANA U TA FA U RI XISIWANA.** Davula u ve xisiwana xo pfumala vatswari, a tshika xikolo hi ku ehleketa ku kuma mali. Entirhweni va n'wi hlongola nivusiku. Endleleni loko a ehleketa leswaku se u kume movha wo ya n'wi fikisa ekaya, hi loyi Malatjie a n'wi chichaku. Vusiwana bya vava mbuya.

Ekaya loko a ringeta ku tivuyetela, Jordaan hi loyi na yena a n'wi vangelaka maphorisa.

Davula ri va ri n'wi xele kambirhi. Loko Davula xa ha ehleketa leswaku kumbe Jordaan loko a kume mali u ta xi pambulela swi lo hundzuka norho. Ntirho ku hava, mali na yona yi lo hundzuka ku khuluka na Ritavi. Davula xi velekiwe xi ri xisiwana xi ta tlhela xi fa na byona. Ku tiputa no khoma xihlaya a swi zanga swi xi vuyerisa nchumu.

Tsalwa ra Lubisi ri ni swikombiso swo tala leswi hi kombisaka ku vengana, ku swondzolutana, ku tekelana ni leswi swi nga swa munhu un'wana na ku hlekulana. Lubisi u hi nyika xifaniso xa Moloto loyi a nga munghana wa Sekhukhune, hi hala tlhelo i mukhaya wa yena hikuva va ta va huma etikweni rin'we. Moloto u vondzoka Sekhukhune a ri karhi a endla onge wa n'wi rhandza. U sapatela leswi a nga kuma xitulu xa nkarhinyana xa vunhloko bya **“Curriculum Studies”** kun'we ni xa dyondzo **“Education”**. Hi n'wi twa loko va ha ku heta ku tivisa, Moloto a ku ka Sekhukhune:

Swa ku fanela mkhaya. Hi wena u nga khoma xiyenge lexi hinkwaxo, hambu Billy wa swi tiva. Na Rector wa swi tiva mkhaya.

Marito ya Moloto lawa ya nga laha henhla ya twakala ya ri ya kahle loko u nga tivi swiendlo swa kona. Loko ku nga si hundza ni awara, Moloto u vonaka a ri karhi a hleva mkhaya wa yena ni vanhu ntsena, a vula leswaku Sekhukhune i nyokahansi. Ku tsokombela ka marito ya yena a ku nga ha vuli nchumu. U vula ni leswaku na yena a nga n'wi rhandzi, kambe wo n'wi tiyisela. Loko a vulavula na Phahladira hi n'wi twa a ku:

Kasi u rhandziwa hi mani?

Moloto a rivarile leswaku wa ha ku ndhundhuzela munghana wa yena, a vula leswinene hi yena. Hi twa ni loko a twa leswaku Sekhukhune u khomiwile u hleka no byela Phahladira leswaku yena a a swi tiva leswaku ku nga va ku ri yena Sekhukhune loyi a lava ku dlaya Billy. Swa hi hlamarisa loko munhu loyi a tiendla munene sweswi se a va loyi a hundzukeke. Mhaka ya rivengo yi endla leswaku Moloto a teka ni murhandziwa wa Sekhukhune yena Angel. U byele Angel leswaku a rivale hi Sekhukhune, a vula leswaku u ta helela kwale khotsweni. Hi twa marito ya yena lama nge:

Sekhukhune u le khotsweni, my dear naswona a swi tshembisi loko a ta huma eka lembexidzana leri.

Moloto u tshembisa Angel ku n'wi endlela hinkwaswo leswi a swi lavaka, ntsena loko o pfumela rirhandzu ra yena. Swiendlo swa Moloto a swi nga kombi leswaku u rhandza makwavo wa yena Sekhukhune. Mavondzo ya Moloto ya n'wi fikisa laha a tsakaka loko Sekhukhune a khomiwile. U ya a ya n'wi pfuxela hi xikongomelo xo n'wi koya. Va kona vanhu vo fana na Moloto lava va tsakisaka hi ku vona makwavo a ri karhi a xaniseka. Sekhukhune u pfanga no n'wi nyiketa papila ro ya eka murhandziwa wa yena, Angel. Moloto hi mbilu yo biha u cukumeta papila, a vula leswaku Sekhukhune o tihetela nkarhi, yena u n'wi tekele khale. Hina tanihi vahlayi ha n'wi hlamala Moloto, hikuva loko ingi a nga swi lavanga ku teka papila a a fanele a lo ala.

Loko hi ta eka tsalwa ra Maluleke na yena u tsale a ri ni mikongomelo yo karhi. Nkongomelo lowu nga kona hi lowu nge **RHANDZA MUNHU UN'WANA KU KOTA LOKO U TIRHANDZA**. Maluleke u hi humesela xifaniso xa Simon Xihahle loyi a ri nkulukumba wa kereke ya Rhoma, kambe a ri ni rivengo eka vanhu. Hi n'wi vona a vengwa mukon'wana wa yena Billy, a rivala leswaku i n'wana wa yena hi ndlela yin'wana. Billy a vengeriwa ku va a nga pfumeli ku tshika kereke ya yena ya Swiss a ya nghena kereke ya Rhoma.

Maendlelo ya Simon ya hi hlamarisa hikuva hi Xitsonga i wansati a sukaka ekaya a ya namarhela vanhu va le ka va nuna wa yena, naswona loko ku ri kereke u fanele ku nghena leyi nuna wa yena a nghenaka yona.

Eka Simon kereke ku vuriwa ya Rhoma, leti'wana ko va tikereke vito. Nhwana wa Murhoma a nga pfumeleriwi ku ya ekerekeni yin'wana, hambiloko a teke hi wanuna wa kereke yin'wana. Simon a kala a nga ha lavi no vona n'wana wa yena. Mhaka leyo tani ya ha ri kona ni namuntlha, laha vatswari va onhelaka vana va vona hi ku va hlawulela nuna hambi ku ri muti lowu va lavaka leswaku va tekiwa eka wona.

Va rivala leswaku munhu u ni mfanelo yo tihlawulela leswi a swi rhandzaka. Swisiwana swo fana na Billy a swi nga ta kota ku teka eka Xihahela, a swo tiyela hi Billy hikuva a kota ku ti hlamulela. Hi vona Simon a mangalela Billy eka vakulukumba va kereke, leswaku a ta tshikana na Victoria kumbe a nghena kereke ya Rhoma. Billy tanihi mufana wo tlhariha xi hlamula xi nga tipfinyingi xi ku:

Kereke a hi munhu, munhu i kereke. Kereke a yi na matimba yo vekela munhu nawu. Xikwembu a xi le kerekeni yo karhi ntsena, kambe xi le ka munhu loyi xona xi n'wi endleke hi xifaniso xa xona, xi tlhela xi n'wi huhutela moya wa xona a hanya. Hileswaku Xikwembu xi hanya eka munhu kwala a nga kona. Yindlu leyi munhu a yi akeke ... a hi yindlu ya Xikwembu, i ya munhu ... kereke yihi na yihi laha munhu a nga kona, Xikwembu xi kona...

Billy loko a ya eku heteni a chavisa na 'father' hi swikombiso swa yena. U tlhele a heta hi ku kombisa leswaku Victoria hi yena a nga ta va na nhlamulo yo ntshunxa fundzu leri. Yena u swi vule hi ndlela leyi:

I therefore conclude my free lecture by informing you loudly and clearly that I am justified to attend any church of my choice... if Victoria is prepared to marry me, she shall gladly do so, she shall be part of myself and together we shall be fully fledged member of my church. And surely not the Roman Catholic Church. I regret to turn down your recruitment.

Nhlamulo ya Billy yi hi kombisa swinene leswaku a ri ni vutihlamuleri eka timhaka ta yena. Loko a ku ri van'wana va vutoya ingi va pfumerile, ngopfu sweswi a ku vulavula tata wansati wa yena. Hi tlhela hi vona na yena Victoria leswaku a titiva timhaka ta yena. U hlamula onge a sungule hi ku vulavula na nuna wa yena Billy. Loko a vutisiwa vonelo ra yena u hlamula hi ndlela leyi:

Father, o tla ntshwarela gobane nna ke ikemiseditse go nyalwa ke Billy ... o be o nkgopelele tshwarelo go batswadi baka. Nna ke ya go Billy le kereke ya gagwe ke ya ka.

Rivengo ra Simon eka Billy ri nyanyisiwile hi ku lova ka tata wa Billy, laha Simon a fanele ku ya kona. Hi kona a nga hlangana ni vakhegulu lava a va rhandza leswaku Simon a va phahla, kambe yena a nga lavi no twa. Simon a nyenya no nyanya ku venga tindhawu ta le makaya, hambi ku ri swakudya swa kona.

Simon wa rivala leswaku u velekiwile emakaya naswona u lo xambila a kala a tiendla mukhaladi. A ti vulavurisa xilungu onge a nga tivi ni ririmi ni rin'we ra vantima. Vanhu vo fana na Simon va ha tele, hi hanya na vona siku rin'wana na rin'wana. Va fika laha va ticincaka ni swivongo, va tola ni switolatolani va cinca swikandza, misisi, tinhompfu ti tontswa onge i valungu. Vanhu va tsan'wa nyiko leyi va yi nyikiweke hi Xikwembu. Mavulavulelo wona a ha ha vuli. Sarah nsati wa Simon a nga titivi ni laha yena n'wini a huma kona ni lomu a ku huma Simon nuna wa yena. Hi twa leswi loko mutsari a ku:

Sarah a a tiva ntsena sweswi a nga wa ka Khosa ... na xona xivongo xa ka vona a ku tsariwa Khoza leswaku swi kokela le ka Xizulu. Va lo hlangana va fana Simon na Sarah, a va ri makhaladi yo tiendla.

Nsele lowu a wu ri na Simon wu endle leswaku ni nsati a nga tivi leswaku Simon a ri ni nsati ni vana, na vamakwavo lava a va lava ku pfuna hi yena tanihi leswi a va ri hava ni vatswari va tshembele eka yena ntsena. Simon a nga vengi Billy ntsena kambe na vaakelani va yena va ka Xinyamatana, a vula leswaku i vahedeni, a va dyondzekangi, va tirhisa na mirhi, naswona va tlhele va n'wi bela huwa hi macomani ya vona, a nga ha koti na ku etlela, a engetela ni ku vula leswaku hambu a ri eku dyeni loko o twa macomani onge a ngo hlanta.

Maendlelo ni mavulavulelo ya Simon a ya nga kombi leswaku wa yi landzelela Bibe leyi vulaka leswaku rhandza warikwerhu ku kota loko u tirhandza. Victoria n'wana wa Simon hi n'wi twa a byela Billy nuna wa yena leswi tata wa yena a vengisa swona vaakelani, a tlhela a arisiwa ku tlanga hambu ku xewetana na vana va vona. Billy a hlamala loko ku ri xidyoho ku xeweta vaakelani. Hi marito ya yena Victoria u ri:

Eka papa hi xona lexikulu na kona. Phela ka ha ri khale ka vona, a va ndzi khela nkhavi va ndzi xupula loko vo ndzi vona emutini lowuya. Loko vo ndzi vona ndzi ri karhi ndzi dya xo dya kona, a va ndzi hundla lero ndzi etlela ndzi foma miri lowu vusiku bya kona; a ndzi vatliwa hi nkhavi lero a wu nga ta kholwa leswaku ndzi n'wana wa vona.

Vanhu va mahanyelo ya Simon va tele ni le makaya ya hina lava va navelaka ku vona ntshuri ehenhla ka nhloko ya xisiwana. Munhu u ri vana va va va onhe yini loko va tlanga swin'we? U va a rivala leswaku misava ya rhendzeleka, naswona siku rin'wana vanhu va lava a tlangaka ha vona u ta navela ku pfuniwa hi vona vahedeni lava ku hlaya ka yena Simon. Xihlamariso a ku ri leswi Simon a venga va ka Xinyamatana ku ve vona a va nga n'wi vengi, a va n'wi teka a ri munhu na yena.

Simon a nga swi tsundzuki leswaku Vatsonga va ri **HLEKA NAMUNTLHA, MUNDZUKU SWI TA VUYA HI WENA.** Marito lawa ya ve ni ntiyiso tanihi leswi Simon a nyenya ku vona va ka Xinyamatana, kumbe munhu loyi a nga na swikwembu, loyi a chayaka macomani. Eku heteleleni hi kuma Simon hi xiviri ku va yena mubi wa macomani, a tlhela a cina ku tlula na lava a va tiveka va ri vabi va macomani va khale.

Maluleke eka tsalwa ra yena a nga ri na nkongomelo wun'we, kambe hi kuma wu'nwana lowu nge **XILONDZA XI VAVA MUTSHUVI.** Loko hi langutisa eka nkongomelo lowu hi kota ku twisisa leswaku loko wo va ni xilondza hambu xo hlohlonga njhani kumbe xi vava, xi lava leswaku wena n'wini wa xona u xi tshuva. Ku hava munhu un'wana loyi a nga ku twelaka leswi u swi twaka loko wena n'wini u nga swi vulanga.

Eka tsalwa hi kuma Simon loyi loko a ye eka va Billy a hlanganeke ni vakhegulu lava va teke hi xivumbeko xa swikwemu va ri karhi va lava leswaku a va phahla ni ku va gandzela. Simon loko va tile eka yena xi ve xihundla xa yena a ri yexe. Xihundla lexi a xi ri na Simon a xi dya yena a ri yexe, a rivala leswaku Vatsonga va vurisile loko va ku **HAMBI WO FAMBA ENKOVENI LUNDZA RI TA VONAKA**. Simon a swi fihla a ri karhi a tibyela leswaku hambu a ri nsati wa yena a nge swi tivi. Simon a rivala leswaku a nga swi pulani na Xikwembu.

Xihahele u sungule hi ku ondza, swi n'wi dya, a tiyisela entirhweni swi nga ha tshamiseki. Hi vuyena a ehleketa leswaku va ta lan'wa kambe do! Hi twa mutsari loko a ku:

Xihahelo... a tiyisela ... a a anakanya leswaku kumbe vakhegulu lavayani va nga tshika va lan'wile va nga ha ti. A a pfanga no ehleketa leswaku loko o kondzelela, kumbe va ta ka va helelwa hi mali yo khandziya xitimela.

Munhu wo fana na Xihahele a rivale leswaku vakhegulu lava a va kali va lava movha wo ta, va nghena kun'wana na kun'wana hambu va pfarile. Simon vakhegulu lava a va n'wi karhata va sungule ku bava va khalakhasa onge a va navela leswaku ni vanhu lavan'wana va kala va swi vona leswaku Simon wa xaniseka. Valungu va sungula ku vutisa lexi hoxekeke eka Simon, kambe yena a nga lavi ku va byela. Xilondza xi ya xi hlohlonga, kambe a ta tshuva njhani leswi a nga lavi no voniwa. M'xeke mutirhikulobye wa Xihahele hi yena a nga sungula ku swi vona leswaku Xihahelo wa tikeriwa evuton'wini, kambe loko a n'wi vutisa a kaneta. Hi twa leswi loko mulungu a n'wi vutisa a ku:

*You don't seem well, Simon! Ku vula nkulukumba
Horwood... I'm quite well Sir, ku ttherisela Simon
hi rito ro pfa ri khwekelakhwekela wonge o
kayivela moya.*

Ku honisa ka Xihahela ku endle leswaku vakhegulu va nga ha tlheli endzhaku ka yena. Va tshwimbirisana na yena hi swivutiso swo pfumala tinhlamulo tanihi leswi Xihahela a tibyele leswaku yena i Mujagani a nge hlamulani ni vahedeni. Swin'wana swa swivutiso swa kona hi leswi nge:

*Xana palu na njeti leswi hi nge te u xava swi kwihl? Xana
a hi ku byelanga leswaku u nga hambli u tshama u nga
ambalanga nchumu? Xana a hi ku byelanga leswaku u
vuya u ta pfluxa muti wa ka Xihahela xana? Xana n'wingi
na xintukulwana xa hina va kwihl?*

Ku landzelelana ka swivutiso leswi, a swi siya munhu a hlakarile. Loko hi ri karhi hi hanya va Simon va tele lava nga swi voniki leswaku ku tsan'wa ndhavuko wa ka n'wina swi yisa munhu ehansi. Xilondza xa Simon xi vuye xi boxeka ku huma bofu siku leri va ka Xinyamatana va nga va ni ntirho wo thwasisa. Macomana ya bile lero vuyisa na n'wana evukatini.

Tinxangu ta Simon ti vuye ti humela ehandle. M'xeke ku ve un'wana wa vanhu lava a va swi vona leswaku onge Simon u ni swikwembu. Loko a ringeta ku vulavula na Simon, a nga lavanga no swi twa. Billy na M'xeke va luke mano yo yisa Xihahela etin'angeni. Tani hileswi se Simon mavabyi a ya sungula ku n'wi lawula a nga kotanga no ala ni leswaku Vakresite a va yi etin'angeni a pfange no swi rivala.

NDZIMA YA 5

5. MAHETELELO

5.1. *Nkatsakanyo wa ndzima ya 1 ku fika eka ndzima ya 3*

5.1.1. *Ndzima ya 1*

Eka ndzima ya 1 hi kombisile xikongomelonkulu xa ku endla ndzavisiso lowu, ku nga ku paluxa hi vuenti mbangu eka matsalwa ya Xitsonga. Hi kombisile hi vuenti leswi vatsari lavambirhi ku nga Lubisi C.M. na Maluleke D.R. va nga hlamuserisa xiswona mbangu na ndlela leyi swimunhuhatwa swi paluxaka mbangu wa le madorobeni kumbe matikoxikaya. Hi kombisile ni mavulavulelo ya swimunhuhatwa ni vuxaka exikarhi ka mbangu na maambalelo ya swimunhuhatwa.

5.1.2. *Ndzima ya 2*

Eka ndzima leyi hi kombisile ni ku hlamusela leswi vahlayi va hatlaka va twisisisa xiswona mbangu lowu kumekaka eka matsalwa ya *I Vutomi* hi Lubisi C.M. na ra *Xona hi Xihi?* hi Maluleke D.R. Eka tsalwa ra Lubisi ku kombisiwile mbangu wa le matikoxikaya, laha eka tindhawu to tlhuma ka swihlahla ni mawa lawo chavisa, lawa vanhu va fambaka hi ku manyukuta kunene.

Hi tlhele hi kombisa na hilaha mbangu wa Lubisi wu sukisaka xiswona ematikoxikaya wu ya emapurasini laha mulungu a vuriwaka vasa, laha wantima a nga fanelangiki hi ntsako. Nhlupheko wa le mapurasini hi wu vona eka Davula, xifanyetana xa xisiwana xo pfumala vatswari loko xi fanele ku xaniseka xi famba xi lavana ni homu ya mulungu emakhwatini.

Lubisi u tlhela a humelerisa mbangu lowu a kombisaka mulungu Jordaan a tiphina, a dya, a nwa, a tshama masofeni no etlela emubedweni loko vaDavula va fanela hi madzovo. Maluleke yena u kombisa mbangu wa le madorobeni laha Simon Xihahela na Billy Mafasa a va kombisa swiendlo swo vengana, va holovela ku nghena kereke ya Rhoma, leyi hi ku vula ka Simon a yi tlula hinkwato tikereke.

Mbangu wa Maluleke a wu katsa ni timhaka leti a ti humelela etihodela laha Simon a tirha kona ni munghana wa yena M'xeke, loyi a pfuneke hi ku yisa Simon etin'angeni loko a ta va a khomiwile hi swikwembu leswi a swi n'wi pfumata ntsako. Maluleke a tlhela a humelerisa mbangu wa yena hi ku kombisa leswi a swi humelela eka Xigalo laha Simon a thwasisiweke kona hi Gija Xitimela. Xihahela u hetelela hi ku va n'anga ya xintima yo duma, a tirha ni madokodela ya xilungu eUniversity ya Witwatersrand.

5.1.3. Ndzima ya 3

Eka ndzima leyi vatsari va kombisa hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka mbangu ni swimunhuhatwa leswi nga kona eka matsalwa lamambirhi, maambalelo ya swimunhuhatwa leswaku ya ni nkoka na swona ya nga vula swo tala eka vahlayi. Mavito ya swimunhuhatwa na wona ya nga humelerisa mbangu hi ndlela yo hlamarisa. Tani hileswi ku davula swi vulaka ku pandza mananga ya sala ya hlangene, ni le ka vito ra xifanyetana Davula a ri kombisa hi swiendlo leswaku xi fambe mpfhuka wo leha ku suka eBuxi xi ya humelela eMagoebaskloof.

5.1.4. Ndzima ya 4

Eka ***Xona hi Xihi?***, Maluleke u hi humesela Skroef a ri yena loyi a nga pfula mahlo ya va ka Xihahela nkarhi lowu a va ha tiputa hi buti wa vona Ntshikiwani Gezani loyi a khorwile hi ku va a va byele leswaku Gezani hi yena yaloyi va nge i Simon.

Vatsari va tlhela va kombisa hilaha va tirhiseke hakona swimunhuhatwa swa vona ku humelerisa mikongomelo ya vona. Eka tsalwa ra Lubisi ku kombisiwile nkongomelo wa **MAVONDZO A MA HAKELI**, laha hi vonaka Sekhukhune, muleteri wa ndhuma loyi a vengaka Billy Masangu hikuva a lava xitulu xa yena, a kala a n'wi xavela ni swigevenga leswi a swi ta n'wi susa emisaveni hi xikongomelo xo sala a dya mali leyo tala. Mutsari u kombisa leswaku ematshan'wini yo kuma xitulu na mali u helela a khomiwa a ya pfaleriwa ejele.

Maluleke na yena eka ***Xona hi Xihi?*** u humelerisa nkongomelo wo komba leswaku **RHANDZA WA RIKWENU TANI HILOKO U TIRHANDZA**. Hi vona Simon Xihahela a vengaka mukon'wana wa yena Billy ni vaakelani va yena va ka Xinyamatana. Vanhu lava eku heteleleni va n'wi pfuna eka maxangu lawa a hlangane na wona. Hi hala tlhelo, M'xeke u kombisa rirhandzu ra yena eka munghana wa yena Simon hi ku xwa ni le ntirhweni a ya n'wi tshungurisa a nga chavi na leswaku ntirho wu nga n'wi helela.

6. KU DLAYISETA

Eka xitsalwana lexi hi ringetile hi laha hi swi koteke ha kona ku kana hi mbangu lowu kumekaka eka tibuku ta Lubisi C.M. leyi yi nga *I Vutomi* xikan'we na buku ya Maluleke D.R. ya *Xona hi Xihi?* nkanelo lowu wu khumba swinene leswi vatsari lavambirhi va swi humeseleke ehandle swa mbangu wa vona. Hi langutile ni matirhiselo ya vona ya vumunhuhati va ri karhi va humelerisa mbangu wa vona ehandle.

Vatsari lava va tlhela va hi nyika ni mikongomelo leyi seketelaka mimbangu ya vona. Eka matirhiselo ya vona ya mbangu hi kuma leswaku wu hi pfuna ku kota ku vona tindhawu leti swilo a swi humelela eka tona, hi mavulavulelo kun'we na hi maambalelo a hi kota ku twisisa leswi mutsari a lavaka ku hi byela ni ku hi komba swona.

Mbangu eka matsalwa wu hi pfuna nakambe ku vona leswaku mutsari u swi kotile ku vumba vanhu lava hanyaka lava tshamaka eka tindhawu leti hi tivonaka, swiendlo ni mahanyelo ya swimunhuhatwa swa kona swa tshembisa no khorwisa leswaku swi hanya emisavani yaleyi hi hanyaka eka yona.

Ekun'wena hi nga vula leswaku ndzavisiso lowu wu ta pfula vanhu miehleketo yo navela ku rhandza munhukulobye ni ku navelela un'wana leswinene hi mikarhi hinkwayo.

7. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

7.1. *Matsalwa lama xopaxopiweke*

- Lubisi, C.M. 1998. *I Vutomi*. Cape Town: Maskew Miller
Longman (Pty) Ltd.
- Maluleke, D.R. 1997. *Xona hi Xihi?* Pretoria: J.L. Van Schaik (Pty) Ltd.

7.2. *Matsalwa man'wana lama tirhisiweke*

- Abrams, M.H. 1993. *A Glossary of Literary Terms*: Harcourt Brace:
Jovanovich College Publication.
- Bly, C. 1990. *The Passionate Accurate Story*. USA:
Milkweed Editions.
- Chauke, O.R. 1998: *Novels of M.J. Maluleke*. Rand Afrikaans
University.
- Chauke, M.T. 1998: *Some Narratological Features of the Novels of
F.A. Thuketana*. Unpublished Masters Article:
Rand Afrikaans University.
- Conrad, B. 1990: *The Complete Guide to Writing Fiction*. USA: F
& W Publication.

- Cook, T.H. 1997: ***The Chathan School Affairs***. New York: Baritam.
- Fowler, H.W. & Fowler, F.G. 1992: ***The Concise Oxford Dictionary***. Oxford Clarendon Press.
- Heese, M. & Lawton, R. 1998: ***The New Owl Critic***. Cape Town: Nasou Limited.
- Hills, R. 1997: ***Writing in General and the Short Story in Particular***. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Hoover, C. 1990. ***How to Write a Good Novel***. Maryland: Ariadne Press.
- Machete, H.A. 2001: ***Dyondzo ya tin'wana ta Tinovhele ta Xitsonga 1938 – 1998***. Sovenga: University of the North.
- Mckee, A. 2003: ***Textual Analysis – Google Books***. Wikipedia (03/06/09).
- Manyusa, S.G. 2003. ***Nxopaxopo wa Mikongomelo ni Mapaluxelo ya Hungu eka Matsalwa ya A.D. Mahatlani***. Sovenga: University of the North.

- Maswanganyi, T.B. 2009: ***Hakelo ya Swiendlo eka tsalwa ra N'waninginingi maka tindleve hi F.A. Thuketana.*** Unpublished Masters Article. University of the North.
- Msimeki, B.E. 1998: ***Characterisation in Murhandziwana na Manyunyuy ya Xitsotso.*** Unpublished Masters Article. Rand Afrikaans University.
- Nkuzana, K.J. 1966: ***A Critical Assessment of B.K.M. Mtombeni's Creative.*** Unpublished Masters Article: University of South Africa.
- Show, H. 1972: ***Concise Dictionary of Literary Terms.*** USA: McGraw-Hill.

